

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԿԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍԸ

ՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԱԶՔԵՐՈՎ

(Կոմպոզիտորի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2019

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСКУССТВ

АРАРАТ АГАСЯН

КОМИТАС

ГЛАЗАМИ АРМЯНСКИХ ХУДОЖНИКОВ И СКУЛЬПТОРОВ

(К 150-летию со дня рождения композитора)

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
2019

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARTS

ARARAT AGHASYAN

KOMITAS
AS SEEN BY ARMENIAN ARTISTS AND SCULPTORS
(On the 150th Anniversary of composer's birthday)

YEREVAN
«GITUTYUN» PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA
2019

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ,
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԱՂԱՍՅԱՆ ԱՐԱՐԱՏ

Կոմիտասը հայ նկարիչների և քանդակագործների աչքերով /Ա. Աղասյան.- Եր. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2019.- 49 էջ+38 էջ նկար:

Կոմիտասի կերպարին անդրադարձել են հայ արվեստագետներից շատերը կերպարվեստի տարբեր տեսակներում ու ժանրերում: Պատկերագրքում ներկայացված ստեղծագործություններն ունեն ինչպես գեղարվեստական ակնհայտ արժանիքներ, այնպես էլ պատմամշակութային և վավերագրական նշանակություն:

К образу Комитаса обращались многие из армянских художников – в разных видах и жанрах изобразительного искусства. Представленные в альбоме произведения имеют как очевидные художественные достоинства, так и определенную историко-культурную и документальную ценность.

Many Armenian painters and sculptors in various types and genres of fine arts resorted to the image of Komitas. The works presented in the album have obvious artistic merit, as well as definitive historic, cultural and documentary value.

ISBN 978-5-8080-1393-3

© Գիտություն, 2019

© Արարատ Աղասյան, 2019

Հրատարակվում է
ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող
համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ

Издается
при содействии Всеармянского фонда финансирования
арменоведческих исследований

Published
with the support of All Armenian Foundation Financing
Armenological Studies

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սիրելի՛ ընթերցող:

2019 թվականի սեպտեմբերի 26-ին լրացավ հայ երգի վեհափառ և հայ ժողովրդի երախտարժան զավակ Կոմիտասի ծննդյան 150-ամյա հորեյլանը:

Կոմիտասը դարակազմիկ երևույթ է, հայ երաժշտական մշակույթի այն բացառիկ երախտավորը, ում մասին գրվել են և շարունակվում են գրվել բազմաթիվ հետազոտություններ, մենագրություններ, արտենախոսություններ, հոդվածներ, հուշագրություններ, գեղարվեստական սրեղծագործություններ: Կոմիտասագիտության սկզբնավորման ու զարգացման գործում ծանրակշիռ ավանդ ունի նաև ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը:

Կոմիտասը հայ ազգային դասական երաժշտական դպրոցի հիմնադիրն է. իր նախորդների նվաճումների և համաշխարհային հարուստ փորձի օգտագործման ճանապարհով նա սրեղծեց հայ երաժշտության ազգային ոճը՝ խարսխված հայ ժողովրդական երգի վրա:

Կոմիտասը մոռացությունից փրկեց հայ գեղջուկի երգը: Նրա գործունեությունն այս պեսակետից համեմատելի է Մեսրոպ Մաշտոցի սիրանքի հետ:

Կոմիտասը բազմաձայնեց հայ ժողովրդական երգն ու հոգևոր եղանակները՝ սրեղծելով ազգային բազմաձայնությունը (պոլիֆոնիան):

Կոմիտասը հայ երաժշտության պրոպագանդիստն էր՝ հայ երգի առաքյալն ինչպես օտարների, այնպես էլ հենց հայերի համար: Նրա կյանքի նպատակներից էր՝ ապացուցել աշխարհին, որ հայն ունի իր ինքնուրույն երաժշտությունը:

Կոմիտասը գիտնական-հետազոտող էր. նա հայ նոր երաժշտագիտության հիմնադիրն է: Իր ուսումնասիրություններով Կոմիտասը սկզբնավորեց երաժշտական ֆոլկլորագիտությունն ու երաժշտական միջնադարագիտությունը:

Կոմիտասը մանկավարժ էր. իր մանկավարժական գործունեության մեջ նա խիստ կարևորում էր ազգային երաժշտական կադրերի պատրաստման անհրաժեշտությունը: Գևորգյան ճեմարանում փոխարինելով Քրիստափոր Կարա-Մուրզային՝ նա անմիջապես գործածության մեջ դրեց եվրոպական ծայնագրությունը, քանի որ առանց դրա իմացության անհնար էր հաղորդակցվել համաշխարհային երաժշտությանը: Կոմիտասի մեծագույն փափագն էր հայ երեխաների համար երաժշտական կրթության ապահովումը, ազգային երաժշտական մասնագիտական կադրեր պատրաստող հաստատությունների սրեղծումը, նրա գերագույն երազանքն էր ազգային կոնսերվատորիան:

Կոմիտասն արտակարգ երգիչ էր. այդ ձիրքը նա ժառանգել էր ծնողներից: «Հօրս ու մօրս ազգատոհմն ի բնէ ձայնեղ է, - հետագայում՝ 1908-ին, ինքնակենսագրության մեջ կգրի Կոմիտասը: - Հայրս եւ հօրեղբայրս՝ Յարութիւն Սողոմոնեանը յայտնի դպիր են եղել մեր քաղաքի Ա.Թէոդորոս եկեղեցում: Մօրս եւ հօրս տաճիկ լեզվուով եւ եղանակներով յօրինած երգերը, որոնցից մի քանիսն արդէն գրել եմ 1893 թուին հայրենիքումս, դեռ երգում են մեծ հիացմունքով մեր քաղաքի ծերերը»¹: Բեռլինում ուսանելու տարիներին՝ 1899-ի ապրիլին, գերմանացի երաժիշտ Ռիխարդ Շմիդտը փորձում է Կոմիտասի ձայնը և բացահայտում, որ այն ամփոփում է «բարձր տենորի եւ ստոր բարիտոնի ամբողջ տարածութիւնը 2-3/4 ութնեակ 20 աստիճան», և որ նրա «ձայնի մէջ ձուլուած է հանրագումարը թէ՛ տենորի ճկու-

¹ Կոմիտաս վարդապետի ինքնակենսագրութիւնը, «Անահիպ», 1931, Գ Տարի, թիւ 1-2, մայիս-օգոստոս, էջ 3:

նույթան, եւ թէ՛ բարիտոնի փափկութեան»²: Իսկ փարիներ անց անվանի թավջութակահար Տիրան Ալեքսանյանը պիտի նկատեր. «Աշխարհի առաջին երգիչն է այս մարդը. այս տեսակ երգիչ ես դեռ չեմ լսած, կենդանի նվագարան մըն է»³:

Կոմիտասն անկրկնելի խմբավար էր: «Անոնք, որ բախտ ունեցած են Կոմիտասի ծունկներուն տակ աշակերտելու կամ իր կազմած մեծ ու փոքր երգչախմբերուն մեջ երգելու, - հետագայում կհիշի Կոմիտասի Պոլսո հայտնի հինգ սաներից մեկը՝ անվանի երաժշտագետ և բանահավաք Միհրան Թումաճանը, - վկա են, թե ինչպես, մեկ խոսքով մը կամ պարահական ակնարկով մը, կամ դեմքի անակնկալ շարժումով մը կը միավորեր, կը համադրեր՝ հայ երգը հայերեն ու սրբանց երգելու անմոռանալի ճաշակը փալով նրանց: Նմանապես իբրև խմբավար՝ երգչախմբի ընդհանուր փորձերու արեն կամ համերգներու ամենահանդիսավոր պահերուն, Կոմիտասի բազմաբեղուն ու բազմալար հանճարը դուրս կը պոռթկար իր մարմնեղեն կառուցվածքեն, կարծես անտեսանելի հոգի մըն էր, որ... կը թևածեր անհունության մեջ»⁴:

Այսպիսով, Կոմիտասն իր սրբեղծագործական ոչ երկարատև կյանքի ընթացքում ծավալեց բազմակողմանի ու արդյունաշատ գործունեություն՝ մեծապես կանխորոշելով հայ երաժշտության զարգացման հետագա ուղիները:

Մյուս կողմից՝ հայ մշակույթում բացառիկ տեղ ու դեր ունի նաև Կոմիտասի կերպարը: Հայ երաժշտության մեջ սրբեղծվեցին նրան նվիրված արժեքավոր սրբեղծագործություններ: Նա այն եզակի հայ կոմպոզիտորներից է, ում կերպարը մարմնավորվեց երաժշտական թատրոնում: 1969թ. էդգար Հովհաննիսյանը գրում է «Անտունի» բալետը, որի լիբրետոն, ըստ Եղիշե Չարենցի «Ռեքվիեմի» ու Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմի, կազմել էր բալետի հայ արտիստ և բալետմայստեր, ՌԽՖՍՀ ժողովրդական արտիստ Մաքսիմ Մարտիրոսյանը: Բալետի պրեմիերան տեղի ունեցավ 1969թ. նոյեմբերի 20-ին Երևանի օպերային թատրոնում Մաքսիմ Մարտիրոսյանի բեմադրությամբ, Մինաս Ավետիսյանի և Ռոբերտ Էլիբեկյանի բեմանկարչությամբ:

Սիյուռքահայ կոմպոզիտոր, խմբավար, մանկավարժ և երաժշտական-հասարակական գործիչ Համբարձում Պերպերյանը 1972-ին գրել է «Requiem Aeternam»-ը (Կոմիտասի հիշատակին)՝ Չարենցի համանուն սրբեղծագործության հիման վրա (տեքստը՝ հայերեն և անգլերեն լեզուներով), որը 1975-ին հնչել է Դեպրոյթում ամերիկյան պրոֆեսիոնալ երգչախմբի կատարմամբ և արժանացել ջերմ ընդունելության: «Requiem»-ը հնչել է նաև Երևանում հեղինակի ղեկավարությամբ:

Կոմիտասի կերպարը խթանեց հայ գրականության առաջընթացը ևս: Նրան են նվիրվել բազմաթիվ չափածո և արձակ սրբեղծագործություններ, որոնց մեջ բացառիկ տեղ են գրավում Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմն ու Եղիշե Չարենցի «Requiem Aeternam»-ը: Նշենք նաև Գուրգեն Մահարու «Երգ Կոմիտասին», Նաիրի Չարյանի «Կոմիտասին», Վահրամ Ալազանի «Գազել Կոմիտասին», Հովհաննես Շիրազի «Բեյթ՝ Կոմիտասին», Հանո Սահյանի «Կոմիտասին», Ազատ Վշտունու «Կոմիտասին», Գեղամ Սարյանի «Դեպի կառափնարան», Վահագն Դավթյանի «Կոմիտաս» և այլ չափածո երկեր:

Կոմիտասի կերպարը ներշնչանքի աղբյուր է դարձել նաև օպարազգի բանաստեղծների համար՝ Արսենի Տարկովսկի, Պավլո Տիչինա, Կայսին Կուլին...

² Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչեն, Մոնթրեալ, 1994, էջ 14:

³ **Չոպանյան Արշակ**, Երկեր, Երևան, 1988, էջ 473:

⁴ **Սաֆարյան Խաչիկ**, Կոմիտաս սքանչելագործ, Երևան, 1999, էջ 29:

Եվ վերջապես, Կոմիտասը նպասպեց հայ կերպարվեստի զարգացմանը: Նրա կերպարին են անդրադարձել հայ նկարիչներից ու քանդակագործներից շատերը թե՛ իր կենդանության օրոք, թե՛ հետագայում: Հափուկ ուշադրության են արժանի նրա ժամանակակիցների ու բարեկամների՝ Գևորգ Բաշինջաղյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի և Եղիշե Թադևոսյանի կրավները: Հետագայում կոմիտասականը հարստացրին Մարտիրոս Սարյանի, Գևորգ Գրիգորյանի (Ջիոպրո), Երվանդ Քոչարի, Դմիտրի Նալբանդյանի, Հրաչյա Ռուխլյանի, Հովհաննես Զարդարյանի, Հակոբ Հակոբյանի, Սուրեն Սաֆարյանի, Գրիգոր Խանջյանի, Սարգիս Մուրադյանի, Հենրի Էլիբեկյանի, Ռուդոլֆ Խաչատրյանի և էլի շատ-շատերի՝ գեղանկարչական ու գրաֆիկական սրտեղծագործությունները, ինչպես նաև քանդակագործներ Երվանդ Քոչարի, Արա Սարգսյանի, Նիկողայոս Նիկողոսյանի, Սերգեյ Բաղդասարյանի, Խաչատուր Իսկանդարյանի, Ղուկաս Զուբարյանի, Արա Հարությունյանի, Արտաշես Հովսեփյանի, Արտո Զաքմաքչյանի, Լևոն Թոքմաջյանի, Դավիթ Երևանցու և այլոց աշխատանքները: Կոմիտասի հիշատակը հավերժացնող հուշարձաններ են տեղադրվել ինչպես Երևանում, այնպես էլ Էջմիածնում, Փարիզում, Դեպրոյթում, Քվեբեկում և Սանկտ Պետերբուրգում:

Հենց այս թեմայի լուսաբանմանն է նվիրված ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, ՀՀ պետական մրցանակի դափնեկիր, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Աղասյանի սույն եռալեզու աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ համակողմանիորեն ուսումնասիրվել ու լայնորեն ներկայացվել է Կոմիտասի կերպարը հայ նկարիչների և քանդակագործների սրտեղծագործության մեջ:

Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ

արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԱԶՔԵՐՈՎ

Կոմիտասի կերպարին անդրադարձել են հայ արվեստագետներից շատերը կերպարվեստի տարբեր տեսակներում ու տարբեր ժանրերում: Նրան պատկերող բազմաթիվ կտավների, գծանկարների և քանդակների հետ մեր հանդիսականն առիթ է ունեցել լայնորեն ծանոթանալու 1969-ին Հայաստանի նկարչի տանը բացված՝ Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված, 2015-ին Հայաստանի ազգային պատկերասրահում կայացած՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին նվիրված, ինչպես նաև վերջերս՝ 2019-ի հուլիսին, Հովհաննես Թումանյանի և Կոմիտասի 150-ամյա հոբելյանների առթիվ Հայաստանի նկարիչների միության կազմակերպած ցուցահանդեսների ընթացքում¹:

Հասկանալի է, որ պատկերագրի համառոտ առաջաբանի մեջ հնարավոր չէ լիարժեք ներկայացնել, առավել ևս՝ հանգամանորեն բնութագրել այդ մեծաքանակ նյութը: Ուստի կբավարարվենք միայն Կոմիտասին նվիրված այն նկարներով ու քանդակներով, որոնք մեր կարծիքով ինչպես գեղագիտական ակնհայտ արժանիքներ, այնպես էլ պատմամշակութային և վավերագրական նշանակություն ունեն:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Կոմիտասի կերպարով ներշնչված մեր այն արվեստագետների ստեղծագործությունները, որոնք եղել են նրա ավագ ու կրտսեր ժամանակակիցները և հանճարեղ երաժշտին անձամբ տեսնելու, նրան ընկերակցելու, հետը շփվելու երջանիկ հնարավորություն են ունեցել: Խոսքը մասնավորապես Գևորգ Բաշինջաղյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Եղիշե Թադևոսյանի և Լևոն Սերովբե Քյուրքյանի մասին է, որոնք էլ հայ կերպարվեստում կոմիտասյան շարքի հիմքերն են դրել:

Ազգային բնակարի հիմնադիր **Գևորգ Բա-**

¹ Առաջին ցուցահանդեսի ուղագումով հրատարակված պատկերագրող կատալոգը՝ արվեստաբան Մանյա Ղազարյանի համառոտ ներածականով, լույս է տեսել 1970 թվականին (տե՛ս Կոմիտասը հայկական կերպարվեստում, Երևան, Հայաստանի նկարչի տուն, 1970):

շինջաղյանի (1857-1925) ստեղծագործական ժառանգության մեջ հազվադեպ են դիմանկարի ժանրին պատկանող կտավները: Այդ առումով մասնագետների և արվեստասերների համար հաճելի անակնկալ դարձած նրա յուղաներկ աշխատանքներից է սրանից մի քանի տարի առաջ ԱՄՆ-ի մասնավոր հավաքածուներից մեկում հայտնաբերված և Մեծ եղեռնի 100-ամյակի կապակցությամբ 2015-ին Երևանում լույս տեսած «Կոմիտաս» պատկերագրում վերատպված՝ բազկաթռոին նստած, դեռ երիտասարդ վարդապետի անթվակիր դիմանկարը²: Հավանական է, որ այս կտավը Բաշինջաղյանը վրձնել է իր թիֆլիսյան աշխատանոցում 1900-ական թվականների կեսերին Կոմիտասի՝ Թիֆլիս կատարած այցելություններից մեկի ժամանակ:

Կոմիտասին նվիրված երկու կտավի հեղինակ է **Փանոս Թերլեմեզյանը** (1865-1941): Դրանցից առաջինը՝ «Կոմիտասը գետափին» փոքրաչափ էտյուդը, նկարիչն ստեղծել է 1911-ին: Ինչ-ինչ պատճառներով հետագայում նրան չի հաջողվել այն խոշորացնել ու վերածել մեծադիր ավարտուն պատկերի: Մեկ տարի անց երգահանն ու գեղանկարիչը մեկնել են Կոմիտասի ծննդավայր Քյոթահիա: Շուտով նրանք ուղևորվել են հանքային ջրերով հարուստ մի բուժավայր, որտեղ էլ ապրել են շուրջ մեկ ու կես ամիս մերձակա անտառում խփած վրանի տակ՝ բնության գրկում: Հենց այստեղ է Թերլեմեզյանը սկսել և ամիսներ անց ավարտել Կոմիտասի հայտնի դիմանկարը (1913)³: Ժանրային առումով այն կարելի է բնութագրել որպես թեմատիկ դիմանկար, որտեղ մեծ տեղ է հատկացված գետինն նստած և ծառին թիկնած, ընթերցանությամբ կլանված երաժիշտ-բանահավաքի սևազգեստ

² Տե՛ս Կոմիտաս, Երևան, Աշխարհի Հայ Նկարիչների Միավորում, 2015, էջ 20:

³ Այս դիմանկարի ստեղծմանը և հետագա պատմությանը վերաբերող մանրամասները տե՛ս **Կիրակոսյան Մերի**, Փանոս Թերլեմեզյանի կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2014, էջ 60-62:

Ֆիզուրն ընդգծող բնական շրջապատին: Գունագեղ կտավին ազգային շեշտակի երանգ են տալիս գետնին փռված հայկական գորգը, ծառին հենած քամանչան և Քյոթահիայի հայ վարպետներին լայն համբավ բերած հախճապակյա իրերը՝ կապտանախշ գեղեցիկ սափորն ու գավաթը:

Կոմիտասի կենդանության օրոք նրա կերպարին անդրադարձած արվեստագետներից էր կոմպոզիտորի հետ դեռևս Բեռլինում վերջինիս ուսանելու տարիներից մտերմացած, Ռոդոլֆ Ժուլիանի փարիզյան ակադեմիայում Փանոս Թերլեմեզյանի հետ միաժամանակ սովորած նկարիչ **Լևոն-Սերովբե Քյուրքյանը** (1872-1924): Այդ մասին տեղեկանում ենք Կոմիտասի աշակերտուհիներից մեկի՝ դաշնակահարուհի Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերից⁴: Պարզվում է, որ 1905-1906 թվականներին նկարիչը Փարիզի Ժան Գուժոն փողոցում գտնվող Ս. Հովհաննես Մկրտիչ հայկական նորակառույց եկեղեցու պատվերով մի շարք որմնանկարներ ու սրբապատկերներ է ստեղծել, որոնցից մեկում սրբերի շարքում է դասել նաև աչքերը դեպի երկինք հառած, երկնային լույսով ճառագաված ու լուսապսակով փառավորված Կոմիտասին: Օրերից մի օր այցելելով Քյուրքյանի փարիզյան աշխատանոցը և տեսնելով արդեն գրեթե ավարտված այդ պատկերը՝ երգահանը զայրացել ու պահանջել է «տեղնուտեղը, առանց այլևայլի, ջնջել այդ «մեղապարտ Կոմիտասը»⁵: Նկարիչը ստիպված հնազանդվել է վարդապետի պահանջին ու ոչնչացրել «իր ոգևորությամբ երկնած ստեղծագործությունը»⁶: Աղավնի Մեսրոպյանի վկայությամբ. «Իր ալբոմներուն մեջ Քյուրքյան ուներ Կոմիտասի մատիտանկար ուրվագծերը, սակայն, կոմիտասյան դրաման մեկ կողմեն, և վրա հասած անակընկալ մահը մյուս կողմեն, չթողուցին, որ իր վարպետ վրձինով հավերժացներ Կոմիտասը՝ իր իսկության մեջ – հայացքը թափանցած հայ ժողովրդի հոգու խորքերը, սիրտը բաբախուն՝ հայրենի կարոտով»⁷:

⁴ Տե՛ս **Մեսրոպյան Աղավնի**, Քյուրքյան և Կոմիտասի սրբանկարը // Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո, 2009, էջ 335-338:

⁵ Նույն տեղում, էջ 336:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 338:

Եղիշե Թադևոսյանը (1870-1936) Կոմիտասի կերպարին իր ստեղծագործություններում առաջին անգամ դիմած հայ արվեստագետն էր: 1890-ական թվականներին նրա ստեղծած՝ գունային թարմ զգացողությամբ ու բազմերանգությամբ աչքի ընկնող կտավներից է «Կոմիտասը Էջմիածնի լճափին»՝ բացօթյա պայմաններում, բնականից կատարված անթվակիր էտյուդը, որն ամենայն հավանականությամբ Մոսկվայի գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանը դեռ նոր ավարտած նկարիչը վրձնել է 1894 կամ 1895 թվականներին, երբ նկարչություն էր դասավանդում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ նույն տարիներին եկեղեցական երգեցողության դասեր էր տալիս նաև իր սերնդակից Կոմիտասը: Լճի սալապատ ափին նստած, մտքերով տարված քսանհինգամյա երաժշտի ֆիզուրը կարծես ծուլվում է լիճը շրջապատող և ջրի մեջ արտացոլվող ծառերի ու պարզ երկնքի կանաչ և կապույտ երանգների հետ:

Հավանաբար այդ նույն տարիներին կամ փոքր-ինչ ուշ է ստեղծվել Թադևոսյանի՝ վավերագրական ճշտությամբ կատարված, բայց և մարդկային ջերմ ու կենդանի նկարագիր ունեցող գրաֆիկական աշխատանքներից մեկը՝ Կոմիտասի հայտնի, նույնպես անթվակիր գլխանկարը:

Իր կյանքի վերջում նկարչի կերտած գլուխգործոցներից է «Կոմիտաս» (1935) կտավը, որի համար ելակետ են ծառայել դեռևս 1903-ին Բյուրականում արված նախանկարը, որտեղ բանահավաք-երգահանը պատկերված է վանականի ճերմակ կապայով՝ հասակով մեկ կանգնած ու ծառին հենված, ինչպես և տասնամյակներ անց՝ 1931-ին, Թադևոսյանի վրձնած յուղաներկ էսքիզները: Կոմիտասյան շարքում վերջինը դարձած իր այս կտավում արվեստագետը խորացրել ու ընդհանրացրել է Կոմիտասի կերպարը. երաժիշտը ներկայացված է որպես հայ ժողովրդի ազգային ոգու, մեր ողբ ու լացի, խինդ ու ծիծաղի ճշմարիտ կրող և արտահայտիչ: Նկարը լուծված է գունային նուրբ անցումներով, կիսատոներով և անդրադարձներով հարուստ իմպրեսիոնիստական եղանակով:

Նկատենք, որ Թադևոսյանի այս ստեղծագործությունը հայ նկարչության մեջ Կոմիտասի մահ-

վանն արձագանքած, թեպետև վաղուց մտա-
հղացված առաջին աշխատանքն է: Միաժամա-
նակ ցավալուր այդ նույն առիթով եզակի մեկ այլ
պատկեր է կերտել **Արմեն Չիլինգարյանը** (1910-
1986): Հայաստանի ազգային պատկերասրահին
պատկանող, սովորաբար Վրա յուղաներկով
նրա կատարած՝ «Կոմիտասի թաղումը» հորիզո-
նաձիգ փոքրադիր էտյուդն իր կոմպոզիցիոն դա-
սավորությամբ և մուգ, միզամած գուներանգնե-
րով հիշեցնում է ֆրանսիացի նշանավոր նկարիչ
Գյուստավ Կուրբեի «Թաղումն Օրնանում» (1849-
1850) հայտնի կտավը: Պատկերասրահի էլեկտ-
րոնային շտեմարանից տեղեկանում ենք, որ Չի-
լինգարյանի այս անթվակիր աշխատանքն իբր
ստեղծվել է 1935 թվականին, ինչը տարակուսելու
առիթ է տալիս, քանի որ Կոմիտասի աճյունը Հա-
յաստանի կոմունիստական բուլժեկյան կուսակ-
ցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի
Խանճյանի նախաձեռնությամբ և Համամիութե-
նական կոմունիստական բուլժեկյան կուսակցու-
թյան Անդրկովկասի մարզկոմի առաջին քարտու-
ղար Լավրենտի Բերիայի հատուկ թույլտվու-
թյամբ Փարիզից Երևան է տեղափոխվել ու հո-
ղին հանձնվել ոչ թե 1935-ի հոկտեմբերին՝ նրա
մահից անմիջապես հետո, այլ ամիսներ անց՝
1936-ի մայիսին⁸: Հետևաբար՝ մնում է կամ կաս-
կածի տակ առնել պատկերասրահի շտեմարա-
նում նշված տարեթիվը, կամ էլ ենթադրել, որ Չի-
լինգարյանի աշխատանքն իրականության հետ
կապ չունեցող, սոսկ նկարչի ստեղծագործական
երևակայությամբ կյանքի կոչված ինքնահնար
տեսարան է:

Գեղարվեստական ընդհանուր մոտեցումնե-
րով, ոճական լեզվով ու կատարողական եղանա-
կով իրապաշտական ճշմարտահավատ աշխա-
տանք է Եղիշե Թադևոսյանի աշակերտ **Հատիկ
(Հրահատ) Գրիգորյանի** (1898-1966)՝ Կոմիտա-
սին պատկերող անթվակիր, մեր կարծիքով
1940-ական թվականների վերջին ստեղծված
գծանկարը:

Առավել նրբագեղ ոճով ու կերպարի ոչ այն-
քան արտաքին տեսքը, որքան հոգևոր հուզա-
հակ ներաշխարհը հայտաբերող, եթերային գրե-

⁸ Կոմիտասի աճյունի թաղման սգո արարողությունը տեղի
է ունեցել 1936 թվականի մայիսի 28-ին (տե՛ս Կոմիտասի
թաղումը // «Խորհրդային արվեստ», 1936, № 10, 1 հունի-
սի, էջ 137):

թե անմարմին տպավորություն է թողնում նույն
տարիներին բեմանկարիչ ու քանդակագործ
Ստեփան Թարյանի (Թարխարարյան, 1899-
1954) հեղինակած, կարմրավուն կավճամատի-
տով կատարված «Կոմիտասի դիմանկարը»
(1947):

1940-ական թվականներին ստեղծված երփ-
նագիր գործերից են **Երվանդ Քոչարի** (1899-
1979)՝ այդ տարիներին մոմաներկերով կատար-
ված «Կոմիտաս» (1946) կտավը և **Վեհիկ Տեր-
Գրիգորյանի** (1903-1965)՝ վենետիկյան հին վար-
պետների ոճով նկարված «Կոմիտասի դիմա-
նկարը» (1946), որտեղ երիտասարդ երգահանի
կերպարը փոքր-ինչ իդեալականացվել ու ռոման-
տիկական շնչով է օժտվել:

Մատիտով, կավճաներկերով, միագույն ու
գունավոր փորագրության տարբեր տեխնիկանե-
րով մեծադիր դիմանկարներ է ստեղծել **Հրաչյա
Ռուխլյանը** (1915-1992): Նրա առավել հաջող
աշխատանքներից է Հայրենական մեծ պատե-
րազմից անմիջապես հետո սկիզբ առած «Բույլ
հանճարաց» կոչվող պորտրետային շարքը, որի
մեջ ընդգրկված են նաև Կոմիտասին նվիրված
մի քանի պատկերներ՝ «Կոմիտասը Փարիզում»
(1947), «Կոմիտաս. «Գարուն ա...» (1965), «Կո-
միտաս» (1979) և այլն:

Վևորգ Գրիգորյանը (1897-1976), նույն ինքը՝
Զիտտոն, առավելապես զբաղվել է հաստոցա-
յին նկարչությամբ, սակայն նրա միջին չափերի
կտավներն ասես պատերից իջած որմնանկար-
ներ լինեն: Գրիգորյանի գրեթե բոլոր աշխա-
տանքները քիչ թե շատ աչքի են ընկնում կոմ-
պոզիցիոն կուռ կառուցվածքով, կոշտ ու կոնստ-
րուկտիվ գծանկարով, սիլուետների խստապար-
զությամբ, ոսկեդարչնագույն, սև, արնակարմիր
մթին տոների ասկետիկ ոգով, խեղված ձևերի ու
ծավալների հատու և կտրուկ շեշտադրումներով:
Գեղարվեստական այս հատկանիշներն առավել
ցայտուն ու տպավորիչ են Գրիգորյանի վրձնած
դիմանկարներում, որոնցից են նաև Կոմիտասի
դիմանկարը (1965) ու վերջինիս մահը սգացող
գեղանկարչական ռեքվիեմները՝ «Ողբ Կոմիտա-
սի» (1965) և «Չարենցի հրաժեշտը Կոմիտասին»
(1974) կտավները:

1950-ական թվականներին հայ նկարիչների
հեղինակած՝ թեմատիկ մեծադիր պատկերներից
է **Հովհաննես Զարդարյանի** (1918-1992) վրձնին

պատկանող՝ դաշնամուրի առջև կանգնած, դեպի մեզ շրջված ու ստեղծագործական խոհերով տարված երգահանին ներկայացնող յուզանկարը (1951): Կտավի ընդհանուր առմամբ լուսավոր գունաշարին դրամատիկ թաքնված երանգ ու թեթև լարվածություն է հաղորդում Կոմիտասի երկարափեշ խալաթի և հատակին փռված գորգի կարմիր թույրերի ու լայնափեղկ պատուհանից երևացող ձյունապատ լեռների կապույտ ու ճերմակ սառը գույների հակադրությունը:

Հայ արվեստագետները Մեծ եղեռնի, ինչպես և Կոմիտասի եղերական ճակատագրի՝ մինչ այդ արգելված թեմաներին անդրադառնալու հնարավորություն ստացան միայն Խորհրդային Միության կոմկուսի XX համագումարում Խրուշչովի՝ Ստալինին քննադատող ու դատապարտող զեկուցումից հետո, այսպես կոչված «հալոցքի»՝ չափավոր ազատականության շրջանում: Հենց այդ տարիներով են թվագրված սույն թեմաներն արծարծող մի շարք կտավներ, որոնցից է **Մկրտիչ Սեդրակյանի** (1922-2009) «Եղեռն» կամ «1915 թվական» (1960) բազմաֆիգուր հորինվածքը, որի գաղափարական առանցքն են կազմում կտավի աջ կողմում պատկերված Կոմիտասի և նրա շուրջը խմբված հայ գաղթականների կերպարները:

Սարգիս Մուրադյանին (1927-2007) ճանաչում բերած առաջին աշխատանքներից է հեղձուցիչ թանձր մթնոլորտի մեջ թաղված, չարագույժ կարմիր տոներով լուծված «Վերջին գիշերը: Կոմիտաս» (1956) հայտնի պատմանկարը, որի հետ որոշ նմանություն ունի դրանից չորս տարի անց՝ 1960 թվականին, **Սիմոն Գալստյանի** (1914-2000) վրձնած «Ժողովուրդը կերգի» մեծաչափ կտավը:

Հետագայում՝ 1960-ական թվականներին, Սարգիս Մուրադյանի ստեղծած կտավներից են «Կոմիտաս. 1915 թվական» (1965) յուզանկարը, որն իր շիկացած գույներով ու ներքին գերլարված հուզականությամբ նմանություններ ունի նորվեգացի նկարիչ, էքսպրեսիոնիզմի վառ ներկայացուցիչ Էդվարդ Մունկի նշանավոր «Ճիչ» (1893) ստեղծագործության հետ: Գեղարվեստական այլ սկզբունքներով՝ արտաքուստ ստատիկ, ուրվագծային հստակ ձևերով, դեղնամոխրագույն ու հանքահողային դալուկ տոներով է լուծված Մուրադյանի «Անտունին» (1969). արևակեզ

ամայի դաշտում՝ քանդված, ավերված օջախի ֆոնին, տեսնում ենք սևազգեստ Կոմիտասի մենավոր կերպարը:

Գեղարվեստական վառ մտածողությամբ, պրոֆեսիոնալ վարպետ կատարմամբ են աչքի ընկնում **Գրիգոր Խանջյանի** (1926-2000) գրքային ձևավորումները, առաջին հերթին՝ Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմի համար 1963-1965 թթ. սև ջրաներկով նրա վրձնած գրաֆիկական մեծադիր թերթերը, որոնք տվյալ շրջանում հայկական գրքարվեստի ձեռք բերած, հիրավի, բարձրագույն նվաճումներից են⁹:

Սևակի պոեմի բանաստեղծական բարդ բազմաձայնության մեջ առանձնանում են ժողովրդի և նրա ծոցից ելած հանճարեղ անհատի ճակատագրերի ընդհանրության, ինչպես նաև կյանքի լուսավոր ու մութ կողմերի հակամարտության, հավերժ պայքարի գաղափարները: Դրանք համարժեք դրսևորումներ են գտել Խանջյանի պատկերումներում, որտեղ նա գրաֆիկական արտահայտիչ միջոցների՝ գծերի փափկության, մուգ ու գորշ թավշային տոների, ստվերագծային մեղմ անցումների շնորհիվ գրեթե երփնագեղ տպավորության է հասել:

Ժողովրդական երգերից բխող բանատողերի ներքին մեղեդուն համապատասխան փոխվում են նաև գրաֆիկական այդ պատկերների կոմպոզիցիոն ռիթմը, լուսատոնային լարվածության ու հագեցվածության աստիճանը, սևի ու սպիտակի փոխադարձ հարաբերումները, որոնցով էլ, ի վերջո, պայմանավորված են խանջյանական թերթերում առկա հուզական մթնոլորտը, հոգեբանորեն ներազդող ուժը, դրանց ինտոնացիոն-ելևէջային ընդհանուր՝ մերթ քնարական խաղաղ, անվրդով, մերթ հանդիսավոր, զվարթ, ցնծալի, մերթ էլ որբացող կամ ցասումնալի հնչերանգը:

Հավատարիմ մնալով Սևակի մշակած բանաստեղծական հայեցակարգին՝ նկարիչը պոեմի հերոսին ներկայացնում է ոչ թե մեկուսի, այլ հարազատ բնության, պատմական և կենցաղային լայն ֆոնի վրա: Միևնույն ժամանակ հայրենի երկրի, հայ ժողովրդի հավաքական կերպարը, ազգային ոգին, բնավորության ուրույն գծերը,

⁹ Պարույր Սևակի պոեմը Գրիգոր Խանջյանի նկարագործումներով լույս է տեսել Երևանում 1966 թվականին (տե՛ս **Սևակ Պարույր**, Անլռելի զանգակատուն, Երևան, «Հայաստան», 1966):

ինչպես և պատմական իրադարձությունների ներքին իմաստը բացահայտվում են Կոմիտասի անձնական ճակատագրին զուգահեռ՝ սուբյեկտիվորեն բեկված ու տարրալուծված:

Գրաֆիկական այդ պատկերներն ստեղծելիս Խանջյանը քաջ գիտակցել է, որ անհնար է տառացիորեն վերարտադրել պոեմի հարուստ բովանդակությունը: Մեջտեղ բերելով հերոսի կերպարը և Սևակի նման պատկերաշարքը ծայրեփծայր թափանցելով ժողովրդական երգերի, հայկական նվագների լայթմոտիվով՝ նկարիչը կանգ է առել ընդամենը ինը՝ առավել կարևոր, հանգուցային դրվագների ու տեսարանների վրա, որոնք վերնագրել և շարադասել է հետևյալ հերթագայությամբ՝ «Առաջին երգը», «Երազ», «Քնարական երգ», «Աշխատանքային երգ», «Բեռլին (Կոունկ)», «Հարսանեկան երգ», «Խմբավար», «Եղեռն», «Մթագնում»: Գրքի համապատասխան հատվածներում, դրա հարակից, հանդիպակաց էջերում զետեղված պատկերներում Խանջյանը ներկայացրել է երգահանի կյանքի և ստեղծագործության կարևոր շրջափուլերը՝ էջմիածնի վեհարանի կիսախավար սրահում երգող դեռահաս տղան, հայկական ժողովրդական երգն աշխարհին մատուցող հասուն երաժիշտը, Հայոց ցեղասպանության մեծագույն զոհը...

Պատկերաշարի աստիճանական ծավալմանը, գեղարվեստական կերպարի տրամաբանական զարգացմանը զուգընթաց քնարական համերաշխ, խաղաղ, մեղմ երանգներն ու եղանակները հետզհետե փոխարինվում են դրամատիկական մոտիվներով և իրենց ողբերգական բարձրակետին հասնում խելահեղ Կոմիտասի ծնկած ֆիգուրում¹⁰:

Գծանկարի և փորագրության տեխնիկաներին հավասարապես տիրապետող նկարիչներից էր **Վահրամ Խաչիկյանը** (1923-2002): Մարդկային տարբեր բնավորություններ են ներկայացված նրա բազմաթիվ դիմանկարներում, որոնցում

արվեստագետը հասնում է հոգեբանական խոր արտահայտության: Մեր մեծերին, այդ թվում՝ Կոմիտասին պատկերող նրա լինոփորագիր և ածխանկար կենդանագրերում՝ առանձին թերթերում ու եռապատկեր հորինվածքներում, նյութի և տեխնիկայի ճիշտ ընտրության, գրաֆիկական սուղ միջոցների, ընդհանրացված խոշոր ձևերի, լուսատոնային մոդելավորման, սևի ու սպիտակի սուր հակադրության և գեղարվեստական այլ հնարանքների շնորհիվ մարդկանց կերպարներն օժտվում են հանդիսավոր վեհությամբ ու զուսպ հուզականությամբ («Կոունկ», «Կոմիտաս», «Անտունի», 1969-1972):

1969 թվականին Կոմիտասի կերպարին է անդրադարձել նոր ժամանակների հայ նկարչության նահապետը՝ 90-ամյա **Մարտիրոս Սարյանը** (1880-1972): Նրա ածխանկարում խոշոր պլանով պատկերված, հայացքը դեպի հեռուներն ուղղած երգահանի կիսաֆիգուրը կարծես ձուլվում է հայրենի բնության, հայկական բնաշխարհի վեհ տեսարանի հետ՝ ընկալվելով որպես սեփական արվեստում մեր ժողովրդի հոգևոր նկարագիրը խորապես բացահայտած նվիրական անձ:

Սարյանի աշակերտ ու նրա հետևորդ **Հենրիկ Սիրավյանի** (1928-2001) հաստոցային աշխատանքները հիմնականում գյուղական և ճարտարապետական մոտիվներ արձարձող, խոհական փոքր-ինչ թախճոտ հնչեղանգ ունեցող բնանկարներ են կամ այլաբանորեն իմաստավորված թեմատիկ հորինվածքներ, որոնցից է նաև «Կոմիտաս» (1961) եռապատկերը: Այն աչքի է ընկնում լույսով շաղախված գուներանգների նուրբ ձայնակցումներով ու զուգորդումներով, կոմպոզիցիոն պարզ դասավորությամբ: 1969-ին Սիրավյանն ստեղծել է Կոմիտասին նվիրված կտավներում հազվադեպ հանդիպող՝ կոմպոզիտորի ոչ թե սգասիրտ, այլ կենսածիժաղ, ժպտադեմ կերպարը (նկարն ունի երկու տարբերակ): Նույն թվականին էջմիածնում՝ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դահլիճում, նկարիչներ **Ռաֆայել Սարգսյանի** (1919-2000), **Հակոբ Հակոբյանի** (1923-2013) և **Աշոտ Մելքոնյանի** (1930-2009) հետ նա ստեղծել է Կոմիտասի կերպարով ու նրա հավաքած հայկական գեղջկական երգերի մոտիվներով ներշնչված, գմբեթավոր շենքի ճարտարա-

¹⁰ Պարույր Սևակի «Անլուելի գանգակատուն» պոեմի համար Գրիգոր Խանջյանի կատարած կոմիտասյան պատկերաշարքը վերջերս մանրամասնորեն նկարագրել ու վերլուծել է արվեստաբան Վարդիթեր Գամաղեյանը (տե՛ս **Գամաղեյան Վարդիթեր**. Комитасовский цикл Григора Ханджяна “Несмолкаемая колокольня” // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2018, № 3, էջ 245-258):

պետությանը թելադրված բոլորածիր՝ սեղանակերպ ուր մասից բաղկացած որմնանկարը:

Առավելապես լուսավոր ու պայծառ գույներով, ընդհանրացված հարթ ու կոկիկ ձևերով, գեղարվեստական կերպարի մետաֆորիկ մեկնաբանությամբ են հատկանշվում ինքնուստի դավոր գեղանկարիչ՝ վաղամեծիկ **Կորյուն Նիկողոսյանի** (1939-1976) դիմանկարները և թեմատիկ պատկերները, որոնցից է ներամփոփ ու լուռ խոհականությամբ, բանաստեղծական թախծոտ, տխրագին տրամադրությամբ աչքի ընկնող «Կոմիտաս» (1969) կտավը:

1970-ական թվականներին հայ նկարիչների ստեղծած՝ Կոմիտասին պատկերող աշխատանքներից ոչ միայն իր չափսերով, այլև հայրենաշունչ բովանդակությամբ առանձնանում է **Դմիտրի Նալբանդյանի** (1906-1993)՝ Մոսկվայի Պետական Տրետյակովյան պատկերասրահում պահվող «Վերնատուն» (1976) մեծածավալ՝ ավելի քան 4 մետր լայնություն և շուրջ 3 մետր բարձրություն ունեցող խմբակային դիմանկարը, որտեղ պատկերված են Հովհաննես Թումանյանի տան վերնահարկում հավաքված, Կոմիտասի դաշնամուրային նվագն ունկնդրող հայ ականավոր գրողներն ու բանաստեղծները, նկարիչներն ու դերասանները:

Հայաստանում սյուրռեալիզմի և այսպես կոչված «մոգական ռեալիզմի» առջև ճանապարհ հարթած նկարիչ **Վալենտին Պողոսյանի** (1924-1998) բնորոշ գործերից է իր պատկերագրությամբ ու կամարակապ շրջանակով սրբապատկեր հիշեցնող «Կոմիտաս» (1980) կտավը: Թանձր խավարից ընդառաջ՝ դեպի մեզ է շարժվում սեփական հոգու մշտավառ լույսը խորհրդանշող, փարոսի նման խավարը ճեղքող անտեսանելի մի ճրագ կամ մոմ ափի մեջ պահած մարգարեակերպ ու սրբաշնորհ երաժիշտը:

2019 թվականի մայիսի 18-ին՝ Թանգարանների միջազգային օրը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ռուբեն Սևակի անվան թանգարանում առաջին անգամ ցուցադրվեց **Ռուդոլֆ Խաչատրյանի** (1937-2007) «Կոմիտաս» (1988) լևկասը, որն արվեստագետը հետագայում նվիրաբերել էր Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Հայրապետին, և որն այժմ պահվում է «Ալեք և Մարի Մանուկյան» գանձատան կաթողիկոսական նվերների ֆոնդում: Նկարչի այս ուշագրավ աշ-

խատանքն այցելուներին ներկայացրեց արվեստաբան Հռիփսիմե Վարդանյանը, որն իր խոսքում անդրադարձավ նաև 1969-ին Ռուդոլֆ Խաչատրյանի ստեղծած՝ Հայաստանի ազգային պատկերասրահին պատկանող «Կոմիտաս» գծանկարին:

Էդուարդ Արծրունյանի (1929-2010) լավագույն գործերից է «Կոմիտաս. խոհեր» (1986) յուղանկարը: Արվեստաբան Մարգարիտա Քամալյանի դիպուկ դիտարկմամբ այն հիշեցնում է ռուս անվանի նկարիչ Իվան Կրամսկոյի «Քրիստոսն անապատում» (1872) հայտնի կտավը¹¹, թեև Արծրունյանի մոտ գործողության վայրը ոչ թե անմարդաբնակ անապատն է, այլ խավարի մեջ թաղված կիսավեր տան կամ եկեղեցու ներքնամասը: «Երկնքից իջնող լույսի ստվար շիթը լուսավորում է մտախոհ գլխահակ սքեմավորի կերպարը», – գրում է արվեստաբանը և ավելացնում. «Ինչպես և Կրամսկոյի Քրիստոսը, նա ընկղմված է կյանքի և մահվան, հոգևոր փշածածկ ուղու ընտրությանն առնչվող բարդ խոհերի մեջ»¹²:

Կոմիտասի կերպարը ոգեշնչել է նաև մեզանում, ցավոք, քչերին հայտնի տաղանդավոր գեղանկարիչ, ծնունդով գյումրեցի, 1960-ին Լենինգրադի Ի.Ե. Ռեպինի անվան գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ինստիտուտն ավարտած, իսկ մինչ այդ շուրջ երկու տասնամյակ Վորկուտայում՝ ստալինյան արքորում անցկացրած, ապա Լենինգրադի մարզի Կոլպինո քաղաքում ապրած և ստեղծագործած **Գերասին՝ Կարապետ Գյուկչակյանի** (1916-1999), որի մահից հետո նրա այրին Հայաստանի ազգային պատկերասրահին ընծայեց նկարչի շուրջ 80 կտավ՝ ներառյալ Կոմիտասին նվիրված երկու աշխատանք: 1995 և 1996 թվականներին յուղաներկով կատարված միջին չափսերի այդ պատկերները, ինչպես և Գերասի ստեղծագործություններից շատերը, իրենց ընդհանրացված, պարզեցված ու ոճավորված ձևերով և դեղնադարչնագույն ու մոխրագույն միա-

¹¹ Տե՛ս **Քամալյան Մարգարիտա**, Կոմիտաս վարդապետի մի շարք դիմանկարների շուրջ // Կոմիտասը և միջնադարյան երաժշտական մշակույթը: Գիտական հոդվածներ, Երևան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատարակչություն, 2016, էջ 216 և 217:

¹² Նույն տեղում, էջ 217:

լար գույներով մոնումենտալ խստաշունչ տպավորություն են թողնում, ընկալվում որպես որմնանկարներ: Կոմիտասն այստեղ ներկայացված է հոգևոր լարված, անձնվեր կյանքով ապրող, Աստծուն ու ազգին ծառայող սուրբ ճգնավորի տեսքով:

Կոմիտասի տագնապահույզ հոգևոր աշխարհը բացահայտող՝ ակրիլային ներկերով ու յուղամատիտով կատարված մեծադիր պատկերների հեղինակ է **Հենրիկ Էլիբեկյանը** (ծն. 1936): Թանձրածոր մռայլ, առավելապես մուգ կապույտ, կանաչ, դեղին գույների խուլ ձայնակցության, կտրուկ աղճատված, խեղված ձևերի, ներկի անկանոն կուտակումների ու հոսահետքերի սուր համադրության շնորհիվ դիտողի վրա չափազանց էքսպրեսիվ տպավորություն գործող այդ դիմահայաց գլխանկարներից քսաներեքն արվեստագետը հանդիսականի դատին է հանձնել 2015 թվականին՝ մայրաքաղաքի Արամ Խաչատրյանի տուն-թանգարանում բացված իր անհատական ցուցահանդեսի ժամանակ¹³:

Վերջին տարիներին ստեղծված աշխատանքներից են նաև **Ռուբեն Արուստյանի** (ծն. 1947) «Կոմիտաս-Անտունի» (2008) և «Կոմիտասը՝ խաչը ձեռքին» (2014) կտավները: Եթե առաջին պատկերում արվեստագետն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել է երգահանի դեմքի վրա և լուսաստվերային կտրուկ բախումների ու գունային շեշտադրումների շնորհիվ ստեղծել դրամատիկ թանձր, հուզական լարված մթնոլորտ՝ բացահայտելով կերպարի ներքին՝ հոգեցունց ապրումները, ապա երկրորդ կտավն ունի կոմպոզիցիոն ավելի բարդ կառուցվածք, գաղափարական ավելի լայն և խորհրդավոր բովանդակություն: Անդրադառնալով այդ ստեղծագործությանը և այն համեմատելով իսպանացի հանճարեղ վարպետ Էլ Գրեկոյի «Քրիստոսը՝ խաչը ձեռքին» (1585 և 1602) հանրահայտ կտավների հետ՝ Մարգարիտա Քամայանը նկատում է, որ Կոմիտասն այստեղ «ներկայացված է որպես «վասն հաւատոյ և վասն հայրենեաց» հալածված մարտիրոս»¹⁴:

¹³ Տե՛ս Հենրիկ Էլիբեկյան: Նվիրում Կոմիտասին: Ցուցահանդես՝ նվիրված Մեծ եղեռնի 100-րդ տարեկիցին (առաջաբանի հեղինակ՝ Մարգարիտա Ռուխկյան), Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2015:

¹⁴ **Քամայան Մարգարիտա**, Կոմիտաս վարդապետի մի

Վերը նշված հայ նկարիչներից զատ, տարբեր առիթներով, առավելապես 1969-ին՝ կոմպոզիտորի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանին ընդառաջ, նրա կերպարին են անդրադարձել նաև **Մհեր Աբեղյանը** (1909-1994), **Խաչատուր Եսայանը** (1909-1977), **Եփրեմ Սավայանը** (1909-1974), **Կարո (Կարապետ) Տիրատուրյանը** (1911-1975), **Սուրեն Սաֆարյանը** (1923-1988), **Անատոլի Պապյանը** (1924-2007), **Ալեքսանդր Գրիգորյանը** (1927-2008), **Հենրիկ Մամյանը** (1934-2014), **Սեյրան Խաթամաջյանը** (1937-1994), ֆրանսահայ նկարիչ **Ռիշար (Խաչատուր) Ժերանյանը** (ծն. 1921), ամերիկահայ նկարիչ **Քաջազը (Քաջազունի Քեչեճյան, 1924-2004)** և շատ ուրիշներ:

Ի տարբերություն հայ սակավաթիվ նկարիչների՝ մեր քանդակագործներից և ոչ մեկին բախտ չի լիճակվել Կոմիտասի կերպարը կարծր նյութերով մարմնավորելու նրա կենդանության օրոք: Հայ կերպարվեստում Կոմիտասին պատկերող առաջին քանդակներն ի հայտ են եկել միայն 1940-ական թվականների կեսերին: Նկատի ունենք 1945-ին **Ստեփան Թարյանի (Թարխարյան, 1899-1954)** կերտած մարմարե և գիպսե քանդակները, նույն թվականին **Թորգոմ Չորեքյանի** (1910-1977) ստեղծած գիպսե կիսանդրին և մեկ տարի անց **Սուրեն Ստեփանյանի** (1895-1971) հեղինակած՝ Կոմիտասի մարմարե գլխաքանդակը: Ճիշտ է, դրանից տասը տարի առաջ՝ 1935 թվականին, Կոմիտասի դիմագծերը գիպսին է հանձնել այդ տարիներին Փարիզում բնակվող արևմտահայ նկարիչ **Արիել (Հարություն) Աճեմյանը** (1904-1965), սակայն պատմական ու վավերական արժեք ներկայացնող այդ աշխատանքը պարզապես երգահանի արդեն անկենդան դեմքից վերցրած կաղապար է կամ, այլ կերպ ասած՝ մահադիմակ, որի բնօրինակը պահվում է Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում՝ Մխիթարյան միաբանության թանգարանում: Դրա հիման վրա հետագայում բրոնզից ձուլված կրկնօրինակներից մեկն էլ ցուցադրվում է Երևանում՝ Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտում:

1970 թվականին **Երվանդ Քոչարը** (1899-1979) կերտեց Կոմիտասի գիպսե գլխաքանդակը, իսկ դրանից մեկ տարի առաջ Էջմիածնի կենտրոնում՝ Կոմիտասի անունը կրող հրապա-

շարք դիմանկարների շուրջ // Կոմիտասը և միջնադարյան երաժշտական մշակույթը..., էջ 217:

րակում, տեղադրեց երգահանի պղնձե հուշարձանը:

Սերգեյ (Սարգիս) Բաղդասարյանի (1923-2001) ստեղծագործության մեջ մեծ թիվ են կազմում կավից ձեփված ու բրոնզից ձուլված դիմաքանդակները, որոնք աչքի չեն ընկնում հոգեբանական խոր բնութագրերով, բայց փոխարենը բացահայտում են մարդկային հոգու վառ ապրումները, անմիջապես դիմում մեր զգացմունքներին ու տպավորվում հիշողության մեջ: Դրանք եռանդով մշակված, պլաստիկորեն հագեցած, տարածական դիմամիկ լուծումներ գտած, խոշոր ձևերում ու ծավալներում ամբողջացած աշխատանքներ են: Նույն հատկանիշներով է օժտված նաև Բաղդասարյանի «Կոմիտասը» (1969):

Ղուկաս Չուբարյանի (1923-2009) կերտած հաստոցային գործերում դիմաքանդակը ևս առաջնային տեղ է գրավում: Չուբարյանը ևս նախապատվություն է տալիս փափուկ նյութերին և իր ձեփակերտ աշխատանքներին վերջնական, հղկված տեսք է հաղորդում ձուլման միջոցով: Իր դիմաքանդակներում նա հաճախ է անդրադարձել ազգային մշակույթի անցյալն ու ներկան շաղկապող նշանավոր գործիչներին, որոնց շարքում առանձնակի ուշադրություն է հատկացրել Կոմիտասի կերպարին: Նրան նվիրված իր պորտրետային աշխատանքներից մեկում («Կոմիտաս», 1971) Չուբարյանը դիտողի հայացքն ամբողջապես սևեռել է վեղարակիր վարդապետի մտամփոփ դեմքին՝ հրաժարվելով օժանդակ դետալներից ու նկարագրական հավելյալ մանրամասներից:

Իր ստեղծագործության մեջ երգահանի կերպարին հաճախ է դիմել նաև **Արա Հարությունյանը** (1928-1999): Երևանի Կոմիտասի անվան զբոսայգու պանթեոնում 1955-ին տեղադրված երաժշտի բրոնզե մահարձանը քանդակագործի դիպլոմային աշխատանքն է: Գրանիտե կլոր պատվանդանի հետ շուրջ 2,5 մետր բարձրություն ունեցող այդ հուշակոթողն աչքի է ընկնում համաչափ հղկված ձևերով և կոմպոզիցիոն դասական պարզությամբ:

Տասնամյակներ անց՝ 1988 թվականին, Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի մերձակա պուրակում հանգրվան գտավ քանդակագործի մոնումենտալ վերջին աշխատանքը՝ Կոմիտասի բրոնզե հուշարձանը, որի բարձրությունը

շուրջ 3 մետր է: Թեև քանդակը կոթողային խոշոր մասշտաբներ ունի, այն իր շուրջը կամերային մտերմիկ մթնոլորտ է ստեղծում: Դրան են նպաստում թե՛ հուշարձանը գետնից կտրող, այն շրջապատից «մեկուսացնող» պատվանդանի բացակայությունը, թե՛ Կոմիտասի նստած ու ծառին թիկնած ֆիզուրի բնական դիրքը և թե՛ նրա մտազբաղ դեմքի արտահայտությունը: Դա սեփական մտքերի ու աղոթքների, ստեղծագործական խոհերի մեջ խորասուզված, բայց և արտաքին աշխարհի ու շրջակա բնության հետ սերտորեն կապված Կոմիտասն է: Հարությունյանի աշխատանքն ընդհանուր առմամբ գեղարվեստական հետաքրքիր լուծում է ստացել, թեև ակնհայտ է, որ երգահանի կերպարը կերտելիս հեղինակը հենվել է նաև Փանոս Թերլեմեզյանի, Եղիշե Թադևոսյանի և Գրիգոր Խանջյանի մեզ արդեն ծանոթ գործերի վրա:

Արա Հարությունյանը կերտել է նաև Կոմիտասի մարմարե և բրոնզե մի շարք դիմաքանդակներ, որոնք հիմնականում կոմպոզիտորի վերոհիշյալ մահարձանի և կոնսերվատորիայի դիմացի պուրակում տեղադրված հուշարձանի համար նախատեսված էսքիզներ են: Հատկապես ուշագրավ է մարմարե «Կոմիտասը» (1954): Բնորդի դեմքին խաղացող թեթև ժպիտը, կիսախուփ աչքերն ու գլխի հակումն արտահայտում են նրա հոգում արթնացած հույզն ու մեղեդին:

Արձանագործը նաև Կոմիտասին նվիրված գծանկարների և օֆորտների հեղինակ է:

Գեղարվեստական լեզուն արդիականացրած ու արտահայտչական միջոցները նորոգած հայ ժամանակակից արվեստագետներից է **Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյանը** (ծն. 1933): Իր քանդակներում և գրաֆիկական աշխատանքներում նա հրաժարվում է նկարագրական պասսիվ եղանակից՝ ջանալով բացահայտել արձարձվող թեմայի կամ ներկայացվող կերպարի բուն էությունը: Այդ նպատակով նա ոչ միայն ընդհանրացնում, այլև միտումնավոր խեղում, փոխակերպում է բնական ձևերը՝ դրանց օժտելով սիմվոլիկ բազմիմաստ նշանակությամբ: Այդպիսի տպավորություն են թողնում մասնավորապես 1960-ական թվականներին Կոմիտասի հուշարձանի համար նրա կատարած էսքիզները և նույն տարիներին ու հետագայում պլաստիկական ջղաձիգ ձևերով լուծված դիմաքանդակները՝ «Կոմիտաս»

(1961, 1965 և 2002), «Կոմիտաս-բանաստեղծ» (1965), «Կոմիտաս-Դոն Կիխոտ» (1969) և այլն: 1980 թվականին ԱՄՆ-ի Միչիգան նահանգի Դետրոյթ քաղաքում՝ Ջեֆերսոնի պողոտայում գտնվող Ռենեսանս կենտրոնի հարևանությամբ, կանգնեցվել է Չաքմաքչյանի կերտած՝ Կոմիտասի 4-մետրանոց բրոնզե հուշարձանը: Դժվար չէ նկատել, որ քանդակագործն այստեղ պարզապես խոշորացրել, թեև մասնակիորեն «խմբագրել» ու վերամշակել է դեռ 1965-ին իր իսկ ստեղծած գործերից մեկը:

1995 թվականի հոկտեմբերի 21-ին՝ Կոմիտասի մահվան 60-րդ տարելիցի նախորդ օրը, Փարիզի Վիժուիֆ արվարձանի Պոլ Գիրո հիվանդանոցի հոգեբուժարանի բակում, հոգեբուժարան, որտեղ իր մահկանացուն է կնքել երգահանը, տեղի է ունեցել նրա բրոնզե կիսանդրու հանդիսավոր բացումը: Ֆրանսիայի Շավիլ քաղաքում բնակվող **Արշավիր Եղիազարյանի** (ծն. 1947) հեղինակած հուշարձանի գրանիտե պատվանդանին ֆրանսերենով փորագրված է. «Կոմիտաս վարդապետ, հայազգի կոմպոզիտոր, բուժվել և մահացել է Պոլ Գիրո հիվանդանոցում: Աքտորվել է 1915 թվականի ապրիլի 24-ին երիտթուրքերի կառավարության հրամանով: Դա XX դարի առաջին ցեղասպանության նախերգանքն էր, որին զոհ գնացին 1,5 մլն հայեր»:

2003 թվականին Փարիզի Ելիսեյան պալատի հարևանությամբ՝ Ալբեր Առաջինի ծառուղուն հարող պուրակում, որը 2009 թվականից «Երևանյան պարտեզ» է կոչվում, **Դավիթ Երևանցին (Բաբայան, ծն. 1940)** տեղադրեց Կոմիտասի բրոնզե հուշարձանը, որի ընդհանուր բարձրությունը 6 մետր է: Արձանի թիկունքում պատկերված է մաշտոցյան տառերով զարդարված խաչքարը: Վարդապետի ձախ ձեռքում գիրքն է, իսկ աջից նրա մարմնին է հպվել կլորադեմ գեղաչյա մի մանուկ: Պատվանդանի վրա հայերենով և ֆրանսերենով գրված է. «Ի յիշատակ Կոմիտաս վարդապետին և 1915-ին Օսմանեան կայսրության գործած ցեղասպանության 1 500 000 հայ զոհերուն»: 2019 թվականի հունվարի 29-ին Երևանի Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի

ներքին բակում՝ չինարի ծառի տակ, զետեղվեց Դավիթ Երևանցու փարիզյան հուշարձանի փոքրաչափ տարբերակը:

2006 թվականին Հայ դատի Մոնրեալի կենտրոնական գրասենյակը Քվեբեկի քաղաքապետարանին նվիրեց **Սամվել Ղազարյանի** (ծն. 1949) կերտած՝ Կոմիտասի բրոնզաձույլ կիսանդրին, որի բացման արարողությունը տեղի ունեցավ 2008-ին Քվեբեկի Ազգային ժողովի հարևանությամբ ընկած «Բանաստեղծների զբոսայգում»:

Դրանից յոթ տարի անց՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին, Սանկտ Պետերբուրգի Վասիլևյան կղզու Կամայի այգում տեղադրվեց Կոմիտասի գրանիտե 5-մետրանոց հուշարձանը, որի հեղինակն է **Լևոն Բեյբությանը** (ծն. 1954):

Վերոհիշյալ հայ քանդակագործներից բացի, Կոմիտասին նվիրված աշխատանքներ են ստեղծել նաև **Արա Սարգսյանը** (1902-1969), **Արամիկ (Արամ) Ղարիբյանը** (1908-1991), **Նիկողայոս Նիկողոսյանը** (1918-2018), **Երեմ Վարդանյանը** (1922-1985), **Խաչատուր Իսկանդարյանը** (1923-2015), **Արտաշես Հովսեփյանը** (1931-2017), **Լևոն Թորմաջյանը** (ծն. 1937), **Յուրի Մինասյանը** (ծն. 1942), **Գագիկ Ղազարյանը** (ծն. 1947), Սանկտ Պետերբուրգում ապրած ու ստեղծագործած **Լևոն Լազարևը (Լազարյան, 1928-2004)** և **Էդուարդ Աղայանը** (1936-1993), թիֆլիսաբնակ գեղանկարիչ ու արձանագործ **Ռուդոլֆ Սաֆարովը (Սաֆարյան, 1938-1994)** և ուրիշներ:

Կանցնեն տարիներ ու տասնամյակներ, ասպարեզ կզան նոր նկարիչներ և քանդակագործներ, որոնք կրկին ու կրկին կդիմեն Կոմիտասի անմոռաց կերպարին, որովհետև, ինչպես ժամանակին նկատել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը. «Հայ ժողովուրդը կոմիտասեան երգին մէջ գտաւ, ճանչցաւ իր հոգին, իր ոգեկան ինքնութիւնը: Կոմիտաս վարդապետ սկիզբ մըն է, որ վախճան չունի: Ան պիտի ապրի հայ ժողովուրդով, հայ ժողովուրդը պիտի ապրի իրմով, ինչպէս երէկ, ինչպէս այսօր, այնպէս ալ յաւիտեան»¹⁵:

¹⁵ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոնդակը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ // «Էջմիածին», 1969, Բ, Փետրուար, էջ 4:

ՊԱՏԿԵՐԱՑԱՆԿ

1. **Գևորգ Բաշինջադյան**, Կոմիտասի դիմանկարը, անթվակիր
2. **Փանոս Թերլեմեզյան**, Կոմիտաս, 1913
3. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտասն Էջմիածնի լճափին, անթվակիր
4. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտասի դիմանկարը, անթվակիր
5. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտաս, 1935
6. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտաս, Էտյուդ, 1903
7. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտաս, Էսքիզ, 1931
8. **Հատիկ (Հրահատ) Գրիգորյան**, Կոմիտասի դիմանկարը, անթվակիր
9. **Ստեփան Թարյան (Թարխարարյան)**, Կոմիտասի դիմանկարը, 1947
10. **Երվանդ Քոչար**, Կոմիտաս, 1946
11. **Վեհիկ Տեր-Գրիգորյան**, Կոմիտասի դիմանկարը, 1946
12. **Հրաչյա Ռուխկյան**, Կոմիտասը Փարիզում, 1947
13. **Հրաչյա Ռուխկյան**, Կոմիտաս. «Գարուն ա...», 1965
14. **Գևորգ Գրիգորյան (Ջիոտտո)**, Կոմիտաս, 1965
15. **Գևորգ Գրիգորյան (Ջիոտտո)**, Ողբ Կոմիտասի, 1965
16. **Գևորգ Գրիգորյան (Ջիոտտո)**, Չարենցի հրաժեշտը Կոմիտասին, 1974
17. **Հովհաննես Չարդարյան**, Կոմիտաս, 1951
18. **Մկրտիչ Սեդրակյան**, Եղեռն (1915 թվական), 1960
19. **Սարգիս Մուրադյան**, Վերջին գիշերը: Կոմիտաս, 1956
20. **Սիմոն Գալստյան**, Ժողովուրդը կերգի, 1960
21. **Սարգիս Մուրադյան**, Կոմիտաս. 1915 թվական, 1965
22. **Սարգիս Մուրադյան**, Անտունի, 1969
23. **Գրիգոր Խանջյան**, Առաջին երգը, 1963-1965
24. **Գրիգոր Խանջյան**, Երագ, 1963-1965
25. **Գրիգոր Խանջյան**, Քնարական երգ, 1963-1965
26. **Գրիգոր Խանջյան**, Աշխատանքային երգ, 1963-1965
27. **Գրիգոր Խանջյան**, Բեռլին (Կռունկ), 1963-1965
28. **Գրիգոր Խանջյան**, Հարսանեկան երգ, 1963-1965
29. **Գրիգոր Խանջյան**, Խմբավար, 1963-1965
30. **Գրիգոր Խանջյան**, Եղեռն, 1963-1965
31. **Գրիգոր Խանջյան**, Մթազնում, 1963-1965
32. **Վահրամ Խաչիկյան**, Կոմիտաս, 1972
33. **Մարտիրոս Սարյան**, Կոմիտաս, 1969
34. **Հենրիկ Սիրավյան**, Կոմիտաս, եռապատկերի կենտրոնական մասը, 1961
35. **Հենրիկ Սիրավյան**, Կոմիտաս, անթվակիր
36. **Ռաֆայել Սարգսյան, Հակոբ Հակոբյան, Հենրիկ Սիրավյան, Աշոտ Մելքոնյան**, հատված Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի գմբեթավոր դահլիճի որմնանկարից, 1969
37. **Կորյուն Նիկողոսյան**, Կոմիտասի դիմանկարը, 1969
38. **Դմիտրի Նալբանդյան**, Վերնատուն, 1976
39. **Վալենտին Պողպոմոզով**, Կոմիտաս, 1980
40. **Ռուդոլֆ Խաչատրյան**, Կոմիտաս, 1988

41. **Ռուդոլֆ Խաչատրյան**, Կոմիտաս, 1969
42. **Էդուարդ Արծրունյան**, Կոմիտաս. խոհեր, 1986
43. **Կարապետ Գյուկչակյան (Գերաս)**, Կոմիտաս, 1995
44. **Հենրիկ Էլիբեկյան**, Կոմիտաս, 2015
45. **Հենրիկ Էլիբեկյան**, Կոմիտաս, 2015
46. **Ռուբեն Արուսյան**, Կոմիտասը՝ խաչը ձեռքին, 2014
47. **Արիել (Հարություն) Աճեմյան**, Կոմիտասի մահադիմակը, 1935
48. **Երվանդ Քոչար**, Կոմիտասի գլխաքանդակը, 1970
49. **Երվանդ Քոչար**, Կոմիտասի հուշարձանը Էջմիածնում, 1969
50. **Սերգեյ (Սարգիս) Բաղդասարյան**, Կոմիտաս, 1969
51. **Ղուկաս Չուբարյան**, Կոմիտաս, 1971
52. **Արա Հարությունյան**, Կոմիտասի մահարձանը Երևանում, 1955
53. **Արա Հարությունյան**, Կոմիտասի հուշարձանը Երևանում, 1988
54. **Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյան**, Կոմիտաս, 1965
55. **Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյան**, Կոմիտաս-բանաստեղծ, 1965
56. **Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյան**, Կոմիտասի հուշարձանը Դետրոյթում, 1980
57. **Արշավիր Եղիազարյան**, Կոմիտասի հուշարձանը Փարիզում, 1995
58. **Դավիթ Երևանցի (Բաբայան)**, Կոմիտասի հուշարձանը Փարիզում, 2003
59. **Սամվել Ղազարյան**, Կոմիտասի հուշարձանը Քվեբեկում, 2008
60. **Լևոն Բեյբության**, Կոմիտասի հուշարձանը Սանկտ Պետերբուրգում, 2015

ОТ РЕДАКТОРА

Дорогой читатель,

26 сентября 2019 года исполнилось 150 лет со дня рождения патриарха армянской песни, достойнейшего сына армянского народа Комитаса.

Комитас – явление эпохального масштаба, избранник армянской культуры, о котором писались и будут писаться многочисленные исследования, монографии, диссертации, сборники статей, мемуары, художественные произведения. В заложении основ и развитии комитасоведения значительную роль сыграл и Институт искусств НАН РА.

Комитас – основатель армянской национальной классической музыкальной школы: опираясь на достижения своих предшественников и богатый всемирный опыт, он создал национальный стиль армянской музыки, произрастающий из армянской народной песни.

Комитас спас от забвения песню армянского крестьянина. Его деяние в этой сфере сродни подвигу Месропа Маштоца.

Комитас ввел многоголосие в армянскую народную песню и духовные мелодии, создав национальную полифонию.

Комитас был проповедником армянской музыки – апостолом армянской песни как в чужой среде, так и среди самих армян. Одной из целей его жизни было доказать миру, что у армян есть своя собственная музыка.

Комитас был ученым-исследователем: он заложил основы современного армянского музыкознания, положил начало музыкальному фольклороведению и музыкальной медиавистике.

Комитас был педагогом: в своей педагогической деятельности он придавал огромное значение подготовке национальных музыкальных кадров. Заменяя в Эчмиадзинской Духовной семинарии Геворгян Христофора Кара-Мурзу, он, не откладывая в долгий ящик, ввел в практику европейскую нотопись, поскольку без этого невозможно было приобщить студентов к сокровищнице мировой музыкальной культуры. Величайшей мечтой Комитаса было сделать музыкальное образование доступным для армянских детей, и далее – дать молодым людям возможность стать профессиональными музыкантами. Неотступной его мечтой была национальная консерватория.

Комитас был редкостным певцом. Этот дар он унаследовал от родителей: "Родня и с отцовской, и с материнской стороны была голосистой, – писал Комитас в автобиографии 1908 года. – Отец и его брат, Арутюн Согомонян, были известными в нашем городе певчими в церкви Св. Теодороса. Песни, сложенные моими отцом и матерью на турецком и с использованием турецкого мелоса – некоторые из них я записал в 1893 году уже на родине – с большим восторгом и по сей день поют старожилы нашего города". В годы обучения в Берлине, точнее – в апреле 1899 года, немецкий музыкант Рихард Шмидт прослушал голос Комитаса и обнаружил, что он охватывает "весь диапазон от высокого тенора до нижнего баритона – 2-3/4 октавы, 20 нот", и что в его "голосе сплетаются гибкость тенора и мягкость баритона"². Спустя годы виолончелист Тиран

¹ Автобиография Комитаса Вардапета, "Анаит", 1931, № 1-2, май-август, с. 3, на арм. яз.

² Литературные реликвии из-под плодотворного пера Комитаса Вардапета, Монреаль, 1994, с. 14, на арм. яз.

Алексян так отреагировал на выступление Комитаса: "Первый в мире певец этот человек! Такого певца мне не доводилось слышать, он – музыкальный инструмент во плоти»³.

Комитас был несравненным хормейстером. "Те, кто имел счастье быть учеником Комитаса либо петь в больших или малых организованных им хоровых коллективах, – вспоминал один из пяти его константинопольских воспитанников, известный музыковед и собиратель устного народного творчества Мигран Тумачян, – те видели, как он невзначай оброненным словом, или беглым намеком, или неожиданной мимикой объединял, настраивал, передавал им незабываемый вкус исполнения армянской песни по-армянски, от всего сердца. Точно так же, будь то во время общих репетиций с хором, или во время концерта, в самые торжественные его моменты, сверкающий многими талантами многострунный гений Комитаса вырывался вдруг из его телесной оболочки, как дух невидимый, и... витал в бесконечности"⁴.

Итак, за время своей недолгой творческой жизни Комитас развернул многостороннюю и плодотворную деятельность, во многом предопределив дальнейшие пути развития армянской музыки.

С другой стороны, Комитас сам, как личность, привлекал к себе внимание деятелей литературы и искусства.

В частности, в армянской музыке родились посвященные ему произведения. Он – один из тех редких композиторов, чей образ нашел воплощение в музыкальном театре. В 1969 году Эдгар Оганесян написал балет "Антуни", либретто которого по мотивам "Реквиема" Егише Чаренца и "Несмолкаемой колокольни" Паруйра Севака сочинил артист балета и балетмейстер, Народный артист РСФСР Максим Мартиросян, который, кстати, и поставил спектакль. Сценическое оформление выполнили художники Минас Аветисян и Роберт Элибекян. Премьера балета состоялась 20 ноября 1969 года в Ереванском государственном театре оперы и балета.

Зарубежный армянский композитор, хормейстер, педагог, музыкальный и общественный деятель Амбарцум Перперян в 1972 году написал "Requiem Aeternam" (Памяти Комитаса) на основе одноименной поэмы Чаренца (текст – на армянском и английском языках). Произведение в 1975 году прозвучало в Детройте в исполнении профессионального американского хора и было тепло принято слушателями. В Ереване "Requiem" исполнялся под управлением композитора.

Образу Комитаса посвящены литературные произведения как в прозе, так и в стихотворной форме. Среди них особняком стоят "Несмолкаемая колокольня" Паруйра Севака и "Requiem Aeternam" Егише Чаренца. Стоит отметить также "Песнь Комитасу" Гургена Маари, "Комитасу" Наури Заряна, "Газелла Комитасу" Ваграма Алазана, "Бейт Комитасу" Ованнеса Шираза, "Комитасу" Амо Сагияна, "Комитасу" Азата Витунни, "На эшафот" Гегама Сарьяна, "Комитас" Ваагна Давтяна и другие стихи и поэмы.

Комитас стал источником вдохновения и для зарубежных поэтов, таких как Арсений Тарковский, Павло Тычина, Кайсын Кулиев...

³ Чопанян Аршак, Сочинения, Ереван, 1988, с. 473, на арм. яз.

⁴ Сафарян Хачик, Комитас-чудотворец, Ереван, 1999, с. 29, на арм. яз.

И, наконец, Комитас способствовал развитию армянского изобразительного искусства. К его образу обращались многие армянские художники и скульпторы как при жизни, так и после смерти композитора. Особого упоминания достойны полотна его друзей-современников – Геворга Башинджагяна, Фаноса Терлемезяна и Егише Тадевосяна. Со временем комитасовский цикл обогатился живописными и графическими произведениями Мартироса Сарьяна, Геворга Григоряна (Джиотто), Ерванда Кочара, Дмитрия Налбандяна, Грачьи Рухкяна, Оганеса Зардаряна, Акопа Акопяна, Сурена Сафаряна, Григора Ханджяна, Саргиса Мурадяна, Генриха Элибекяна, Рудольфа Хачатряна и многих других, а также скульптурными работами Ерванда Кочара, Ара Саргсяна, Никогайоса Никогосяна, Саргиса Багдасаряна, Хачатура Искандаряна, Гукаса Чубаряна, Ара Арутюняна, Арташеса Овсепяна, Арто Чакмакчяна, Левона Токмаджяна, Давида Ереванци и других. Статуи, увековечивающие память Комитаса, воздвигнуты в Ереване, Эчмиадзине, Париже, Детройте, Квебеке и Санкт-Петербурге.

Раскрытию именно этой темы и посвящена данная монография директора Института искусств НАН РА, члена-корреспондента НАН РА, заслуженного деятеля искусств РА, лауреата Государственной премии РА, доктора искусствоведения, профессора Арарата Агасяна. В ней впервые подвергнут подробному анализу и широко представлен образ Комитаса в творчестве армянских художников и скульпторов.

Анна АСАТРЯН

*доктор искусствоведения, профессор,
заслуженный деятель искусств РА*

КОМИТАС ГЛАЗАМИ АРМЯНСКИХ ХУДОЖНИКОВ И СКУЛЬПТОРОВ

К образу Комитаса обращались многие из армянских художников и скульпторов в различных видах и жанрах изобразительного искусства. С этими живописными, графическими и скульптурными произведениями зрители имели возможность широко ознакомиться на выставке, открытой в 1969 году в Доме художника Армении и приуроченной к 100-летию со дня рождения композитора, на выставке к 100-летию Геноцида армян, которая состоялась в 2015 году в Национальной галерее Армении, а также на выставке, организованной Союзом художников Армении совсем недавно, в июле 2019 года, и посвященной 150-летним юбилеям Ованеса Туманяна и Комитаса¹.

Понятно, что в рамках краткого предисловия к альбому невозможно в полном объеме представить весь этот многочисленный и разнообразный материал. Поэтому ограничимся лишь теми картинами и скульптурами, которые, на наш взгляд, имеют не только очевидные художественные достоинства, но и определенную историко-культурную и документальную ценность.

Особый интерес представляют произведения тех вдохновленных образом Комитаса армянских мастеров, которые, будучи его современниками, имели счастливую возможность не просто часто видеться и общаться, но и тесно дружить с гениальным композитором. Речь идет, в частности, о Геворке Башинджагяне, Фаносе Терлемезяне, Егише Тадевосяне и Левоне-Серовбе Кюркчяне, которые и заложили основы “комитасовского цикла” в армянском изобразительном искусстве.

¹ Изданный с опозданием иллюстрированный каталог первой выставки с кратким предисловием искусствоведа Мани Казарян вышел в свет в 1970 году (см.: Комитас в армянском изобразительном искусстве. Ереван, Дом художника Армении, 1970, на арм. и рус. яз.).

В творческом наследии основоположника армянского национального пейзажа **Геворка Башинджагяна** (1857-1925) редко встречаются работы портретного жанра. В этом смысле приятной неожиданностью для специалистов и любителей искусства стала недавно обнаруженная в США, в одном из частных собраний, написанная маслом на холсте недатированная картина художника с изображением сидящего в кресле, еще молодого вардапета (архимандрита) Комитаса². По всей вероятности, портрет был создан Башинджагяном в его тифлисской мастерской в середине 1900-х годов, в дни очередного приезда композитора в город.

Автором двух живописных картин, посвященных образу Комитаса, является **Фанос Терлемезян** (1865-1941). Небольшой этюд “Комитас на берегу реки”, созданный художником в 1911 году, так и не был воплощен в большую картину. Через год композитор и живописец предприняли поездку на родину Комитаса – в город Кютахью (Кутина). Вскоре они отправились на отдых в богатое минеральными источниками, не столь отдаленное от города курортное местечко, где около полутора месяцев прожили на лоне природы, под установленным в лесу шатром. Именно здесь Терлемезян приступил к работе над известным портретом Комитаса, который был завершен им в 1913 году³. В жанровом отношении это произведение можно определить как темати-

² Репродукция этой картины помещена в богато иллюстрированном альбоме “Комитас”, изданном в Ереване в 2015 году по случаю 100-летия Геноцида армян (см.: Комитас. Ереван, Объединение Армянских Художников Мира, 2015, с. 20, на арм. и англ. яз.).

³ Подробности об истории создания и дальнейшей судьбе этой картины см.: **Киракосян Мери**. Жизнь и творчество Фаноса Терлемезяна. Ереван, Издательство “Гитутюн” НАН РА, 2014, сс. 60-62, на арм. яз.

ческий портрет, где значительное место отведено живописному природному окружению, которое еще более подчеркивает и выделяет фигуру облаченного в черный подрясник, сидящего на ковре под тенистым деревом и увлеченного чтением выдающегося композитора, собирателя песенного и музыкального фольклора родного народа. Яркому и красочному холсту придают выраженный национальный оттенок расстеленный на земле армянский ковер, прислоненная к стволу дерева кеманча и прославившие армянских умельцев Кютахьи фаянсовые изделия – покрытые сине-белой глазурью кувшин и чаша.

Среди художников, которые еще при жизни Комитаса обращались в своем творчестве к его образу, был и знакомый с композитором со времен его учебы в Берлине выпускник частной парижской школы живописи Родольфа Жюлиана (так называемая Академия Жюлиана) **Левон-Серовбе Кюркчян** (1872-1924). Об этом в своих воспоминаниях сообщает одна из учениц и воспитанниц Комитаса, пианистка Агавни Месропян⁴. Выясняется, что в 1905-1906 годах художник по заказу расположенной на улице Жана Гужона в Париже новопостроенной армянской церкви Св. Иоанна Крестителя работал над фресками и циклом икон, в одной из которых к лику святых был “причислен” и устремивший свой взор к небесам, осененный божественным светом и увенчанный нимбом Комитас. Однажды, посетив парижскую мастерскую Кюркчяна и увидев почти законченную им икону с собственным изображением, композитор возмущен и потребовал “тут же, безо всякого промедления, уничтожить этого “грешного Комитаса”⁵. Художник был вынужден подчиниться требованию музыканта и стереть свою “созданную в порыве вдохновения

⁴ См.: Месропян Агавни. Кюркчян и икона Комитаса // Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников. Ереван, Саргис Хаченц-Принтинфо, 2009, сс. 335-338, на арм. яз.

⁵ Там же, с. 336.

картину”⁶. По свидетельству А. Месропян, “в альбомах Кюркчяна имелись карандашные наброски с изображениями Комитаса, однако личная драма композитора, с одной стороны, и его внезапная смерть – с другой, не позволили художнику своей опытной кистью увековечить подлинный облик Комитаса – со взглядом, проникающим в глубины народной души, и трепетом тоскующего по родине сердца”⁷.

Егише Тадевоян (1870-1936) был первым армянским художником, отразившим образ Комитаса в своих произведениях. К числу созданных им в 1890-е годы полотен, отмеченных свежестью красок, богатством и разнообразием цветовых нюансов, относится написанный с натуры, недатированный этюд “Комитас на берегу озера в Эчмиадзине”, который, по видимому, был выполнен только что окончившим учебу в Московском училище живописи, ваяния и зодчества молодым художником в 1894 или 1895 годах, когда он преподавал рисование в Духовной семинарии Первопрестольного Святого Эчмиадзина, где в те же годы вел уроки церковного пения и его сверстник Комитас. Фигура сидящего на облицованном плитами берегу водоема, увлеченного мыслями двадцатипятилетнего музыканта словно сливается с зеленоватыми тонами окружающих озеро и отраженных в нем деревьев и голубыми оттенками ясного неба.

Весьма вероятно, что тогда же, в середине 1890-х годов, был создан и известный графический портрет Комитаса, в котором Тадевояну удалось не только в точности воспроизвести отличительные черты внешности композитора, но и одухотворить их, наделить теплотой живых человеческих чувств.

Шедевром позднего творчества художника является картина “Комитас” (1935), в основу замысла которой были положены написанные им на ту же тему в разные годы подготовительные работы – выполненный в Бюракане

⁶ Там же.

⁷ Там же, с. 338.

еще в 1903 году живописный этюд с изображением одетого в белый подризник, стоящего в полный рост и прислоненного к дереву композитора, а также эскизы, созданные Тадевосяном десятилетия спустя, в 1931 году. В картине “Комитас”, которая стала одним из заключительных аккордов в творчестве мастера и его последней работой, посвященной великому музыканту, художник значительно углубил и обобщил образ Комитаса, насытив его более широким идейным содержанием и смыслом: композитор представлен здесь в качестве не только носителя, но и выразителя национального духа, вековых чаяний и стремлений, радостей и скорбей армянского народа. Картина решена в светлой и красочной импрессионистической манере, с обилием нежных и плавных полутонов и оттенков.

Это давно задуманное, но получившее свое окончательное художественное воплощение лишь в 1935 году произведение Егише Тадевосяна явилось первым в армянском изобразительном искусстве живописным откликом на смерть композитора. Вскоре на ту же печальную весть откликнулся и художник **Армен Чилингарян** (1910-1986). Хранящийся в Национальной галерее Армении, написанный маслом на картоне, небольшой по размерам, узкий, вытянутый по горизонтали этюд “Похороны Комитаса” по своему несколько темному, мрачному колориту и общему строю композиции напоминает знаменитое полотно Гюстава Курбе “Похороны в Орнане” (1849-1850). Согласно данным официального сайта галереи, этот недатированный этюд Чилингаряна был создан в 1935 году. Однако известно, что прах Комитаса по инициативе первого секретаря ЦК КП(б) Армении Агаси Ханджяна и особому распоряжению первого секретаря Закавказского крайкома ВКП(б) Лаврентия Берии был доставлен в Ереван из Парижа и предан земле не в октябре 1935 года, сразу же после смерти композитора, а лишь спустя несколько месяцев

– в мае 1936 года⁸. Следовательно, остается либо поставить под сомнение указанную на официальном сайте галереи дату создания этюда, либо допустить, что работа Чилингаряна является не отражением реального события, а плодом его творческого воображения, т.е. сочиненной, вымышленной сценой.

По особенностям художественного языка, стилистическим принципам и приемам, методам технического исполнения вполне правдивое, жизненно убедительное впечатление производит недатированный графический портрет Комитаса, созданный учеником Егише Тадевосяна **Атиком (Граатом) Григоряном** (1898-1966) в конце 1940-х годов.

В более свободной и рафинированной манере выполнен нарисованный красноватой сангиной “Портрет Комитаса” (1947), автором которого является театральный художник и скульптор **Степан Тарьян (Тархарарян, 1899-1954)**. Образ композитора здесь крайне одухотворен: сохраняя все признаки внешнего, портретного сходства, он, вместе с тем, почти бестелесен, словно затянута дымчатым флером, сотканным из тонких линий и легких, полупрозрачных пятен, которые вовлекают наш взгляд и удерживают его в “духовном поле” картины.

Среди созданных в те же годы живописных работ выделяются написанная в технике энкаустики, т.е. восковыми красками, картина **Ерванда Кочара** (1899-1979) “Комитас” и выдержанный в стиле старых мастеров венецианской школы “Портрет Комитаса” (1946) кисти художницы **Веик Тер-Григорян** (1903-1965), в котором образ молодого композитора несколько идеализирован и наделен чертами романтического героя.

Автором крупных по формату портретов, выполненных карандашом и пастелью, в различных техниках монохромной и цветной грав-

⁸ Траурная церемония и похороны Комитаса состоялись 28 мая 1936 года (см.: Похороны Комитаса // “Советакан арвест”, Ереван, 1936, № 10, 1 июня, с. 137, на арм.яз.).

юры, был **Грачья Рухкян** (1915-1992). К числу его наиболее удачных произведений следует отнести многочисленные портреты из цикла “Созвездие гениев”, над которым он не переставал работать в течение всей своей творческой жизни. Среди графических листов этой серии встречаются и картины, посвященные Комитасу – “Комитас в Париже” (1947), “Комитас: “Весна...” (1965), “Комитас” (1979) и др.

Геворк Григорян (творческий псевдоним – **Джиотто**, 1897-1976) занимался преимущественно станковой живописью, однако его средних размеров холсты часто кажутся сошедшими со стен фресками. Почти все произведения Григоряна, в той или иной мере, отличаются строгой собранностью композиции, твердым рисунком, четкостью силуэтов, аскетичностью колорита и крупными, подчас нарочито искаженными, но пластически выразительными “объемными” формами. Особенно зримо и выпукло эти художественные качества проявляются в портретных работах Григоряна, в том числе и в полотнах с изображением Комитаса – “Комитас” (1965), “Плач по Комитасу” (1965) и “Прощание Чаренца с Комитасом” (1974).

В ряду крупных тематических композиций, созданных армянскими живописцами в 1950-е годы, необходимо отметить картину **Оганеса Зардаряна** (1918-1992) “Комитас” (1951), где обращенный лицом к зрителю, стоящий перед раскрытым роялем, всецело погруженный в думы композитор представлен в момент самозабвенного творческого горения и интенсивной работы мысли. В целом ясной и светлой колористической гамме картины некоторую напряженность и скрытое драматическое звучание придает контрастное сопоставление ярко-красных тонов длиннополого домашнего халата Комитаса, а также расстеленного на полу ковра и холодных сине-белых оттенков виднеющихся в проеме широкого окна, покрытых снегами гор.

Возможность обратиться к запретным, закрытым до этого темам Геноцида армян и трагической судьбы Комитаса армянские худож-

ники получили лишь после прозвучавшего на XX съезде КПСС доклада Никиты Хрущева с осуждением культа личности И.В. Сталина, в пору так называемой “оттепели” – умеренного хрущевского либерализма. Именно тогда, впервые в истории изобразительного искусства Советской Армении, были написаны отражившие данные темы живописные произведения, одним из которых стала многофигурная композиция **Мкртыча Седракяна** (1922-2009) “Резня” или “1915 год” (1960), идейным и содержательным ядром которой явились образы показанных в правой части холста Комитаса и столпившихся рядом с ним армянских беженцев.

Среди первых работ **Саргиса Мурадяна** (1927-2007) наиболее широкое общественное признание получила картина “Последняя ночь. Комитас” (1956), представленная в которой сцена обыска и ареста композитора решена в зловещих кроваво-красных тонах, не просто передающих, но и сгущающих удушливую атмосферу происходящего. Определенное тематическое и композиционное сходство с этой работой имеет созданное несколькими годами позже полотно **Симона Галстяна** (1914-2000) “Народ споеет” (1960).

Образ Комитаса привлекал Саргиса Мурадяна и в его дальнейшей творческой деятельности. Выполненная им в 1965 году картина “Комитас: 1915 год” по своему экспрессивному, будто пламенеющему колориту и крайне острому эмоциональному напряжению напоминает знаменитое полотно “Крик” (1893) Эдварда Мунка. Иные выразительные средства – внешне статичные и обобщенные силуэтные формы, монохромные бледно-желтые и охристые тона – использованы Мурадяном в картине “Антуни” (“Скиталец”, 1969), где посреди выжженного солнцем пустынного пейзажа, на фоне разоренного и разрушенного жилища мы видим скорбную фигуру Комитаса в черном подрянике.

Выразительным и ярким художественным языком, безупречным профессиональным мас-

терством отличаются лучшие образцы книжной графики **Григора Ханджяна** (1926-2000) и, прежде всего, выполненные в 1963–1965 годах в технике черной акварели иллюстрации к поэме Паруйра Севака “Несмолкаемая колокольня”, которые по праву считаются одними из высочайших достижений книжного искусства Армении этого времени⁹.

Сквозь сложное поэтическое многоголосье поэмы Севака красной нитью проходят две основные темы – об общности судеб народа и вышедшей из его лона гениальной личности, а также о вечной борьбе и противоборстве светлых и темных начал человеческой жизни. Эти две темы нашли адекватное идейно-образное воплощение в иллюстрациях Ханджяна, в которых, благодаря мягкости линий, плавным светотеневым переходам, бархатистым темным и серым оттенкам, художнику удалось добиться почти живописного впечатления.

В соответствии с мелодическими особенностями поэтического текста, насыщенного многочисленными вкраплениями, отзвуками и отголосками армянских народных песен, меняются и композиционный ритм, степень светотонального напряжения, характер сочетания черных и белых цветов, которые, в конечном итоге, и определяют не только общую эмоциональную атмосферу и силу психологического воздействия на зрителя рисунков Ханджяна, но и их интонационный строй – то лирический, созерцательный, безмятежный, то ликующий, радостный, бодрый, то трагический, яростный, гневный.

Оставаясь верным творческому замыслу и поэтической концепции Севака, художник представляет героя поэмы не особняком, а на широком историческом и бытовом фоне, в окружении родной природы. В то же время собирательный образ страны, особый склад души армянского народа, неповторимые чер-

ты его национального характера, как и внутренний, объективный смысл исторических событий выявлены и прослежены им с учетом субъективных факторов, в нерасторжимой связи с жизненной судьбой и творческой биографией Комитаса.

При создании этих графических листов Ханджян, конечно же, осознавал, что невозможно дословно, целиком и полностью воспроизвести содержание поэмы. Поставив во главу угла образ ее главного героя и, подобно Севаку, насквозь пронизав изобразительный ряд мотивами армянских народных песен, художник остановил свой выбор лишь на девяти наиболее важных, узловых эпизодах и сценах, которые озаглавил и распределил в следующей последовательности: “Первая песня”, “Мечта”, “Лирическая песня”, “Трудовая песня”, “Берлин (Журавушка)”, “Свадебная песня”, “Хормейстер”, “Резня”, “Помрачение”. В иллюстрациях, расположенных на разворотах книги, Ханджян ограничился показом основных этапов жизни и деятельности композитора – поющий под сводами полутемного патриаршего покоя в Эчмиадзине отрок; зрелый музыкант, представляющий европейскому слушателю армянскую народную песню; величайшая жертва Геноцида армян...

Попутно с постепенным развертыванием, чередованием изобразительного ряда и логическим развитием художественного образа тихие и спокойные лирические мотивы понемногу сменяются тревожными драматическими интонациями и достигают трагической кульминации в сцене помрачения Комитаса¹⁰.

Ваграм Хачикян (1923-2002) был художником, в равной степени владеющим всеми тайнами как рисунка, так и печатной графики. Разные человеческие типы и характеры встречаются в его многочисленных линогравюрах и

⁹ Поэма Паруйра Севака с иллюстрациями Григора Ханджяна увидела свет в Ереване в 1966 году (см.: **Севак Паруйр**. Несмолкаемая колокольня. Ереван, “Айастан”, 1966, на арм. яз.).

¹⁰ Подробный анализ иллюстраций Григора Ханджяна к поэме Паруйра Севака см.: **Гамагелян Вардигер**. Комитасовский цикл Григора Ханджяна “Несмолкаемая колокольня” // “Вестник общественных наук”, Ереван, 2018, № 3, сс. 245-258.

написанных углем станковых портретах, а также в графических триптихах с изображениями выдающихся деятелей армянской культуры, в том числе и Комитаса (“Журавушка”, “Комитас”, “Антуни”, 1969-1972), в которых, благодаря правильному выбору материала и техники, скупым выразительным средствам, строгим обобщенным формам, резким светотеневым контрастам и другим художественным приемам, лица моделей и в целом их внешний облик обретают внутреннее достоинство и сдержанную эмоциональную силу.

В 1969 году к образу Комитаса обратился и патриарх армянской живописи, 90-летний **Мартiros Сарьян** (1880-1972). Показанная в его крупном по формату, выполненном углем рисунке, выдвинутая на передний план полуфигура Комитаса словно сливается с величественной панорамой родной земли и заслонившими горизонт горными вершинами, воспринимаясь как плоть от плоти этой земли, как заветный образ художника, глубоко раскрывшего в своем творчестве особенности национального восприятия мира.

Станковые картины **Генриха Сиравяна** (1928-2001) – одного из наиболее талантливых учеников и последователей Сарьяна, в основном представляют собой несколько задумчивые, элегические пейзажи с нередко включенными в них архитектурными мотивами, а также тематические композиции, которые иногда наделяются скрытым метафорическим смыслом. К числу последних относится и триптих художника “Комитас” (1961), который отличается ясностью композиции и нежными, омытыми светом красочными оттенками. В 1969 году Сиравян создал редко встречающийся в посвященных Комитасу произведениях образ не скорбного и печального, а улыбчивого, жизнерадостного композитора (известны два варианта картины). В том же году в зале Духовной семинарии Первопрестольного Святого Эчмиадзина он совместно с художниками **Рафаэлом Саргсяном** (1919-2000), **Акопом Акопяном** (1923-2013) и **Ашотом Мелконяном**

(1930-2009) выполнил продиктованную архитектурой купольного здания круговую, состоящую из восьми трапецевидных частей роспись по мотивам армянских народных песен, собранных Комитасом, образ которого и стал ее идейно-смысловым и содержательным центром.

Преимущественно яркими и светлыми красками, гладкими, опрятными формами, метафорической интерпретацией образов отличаются портреты и тематические композиции безвременно ушедшего из жизни одаренного художника-самоучки **Корюна Никогосяна** (1939-1976), в том числе написанный им в 1969 году глубоко созерцательный, объятый тишиной и овеянный грустным поэтическим настроением “Портрет Комитаса”.

Среди работ, созданных армянскими художниками в 1970-е годы и посвященных образу композитора, не только по своим размерам, но и по широкому идейному замыслу выделяется хранящееся в Государственной Третьяковской галерее Москвы крупномасштабное – шириной более 4-х и высотой около 3-х метров – полотно **Дмитрия Налбандяна** (1906-1993) “Вернатун” (“Мансарда”, 1976). Это групповой портрет, на котором изображены собравшиеся на верхнем этаже тифлисского дома Ованеса Туманяна и внимающие звукам фортепианной музыки в исполнении Комитаса выдающиеся армянские писатели и поэты, художники и актеры.

Характерной работой **Валентина Подпомогова** (1924-1998) – одного из первых в Армении и наиболее ярких представителей сюрреализма и так называемого “магического реализма”, является картина “Комитас” (1980), которая по своей строго симметричной композиции и полукруглому арочному обрамлению напоминает икону. Из густой тьмы навстречу нам движется похожий на ветхозаветного пророка, облаченный в длиннополую рясу музыкант, бережно несущий в ладонях рассекающую мрак невидимую свечу или лампаду, сим-

волизирующую негасимый свет души самого Комитаса.

18 мая 2019 года, в Международный день музеев, в музее имени Рубена Севака при Первопрестольном Святом Эчмиадзине впервые был показан выполненный еще в 1988 году левкас (рисунок по загрунтованной доске) **Рудольфа Хачатряна** (1937-2007) “Комитас”, который в 1990-е годы был подарен художником Католикосу всех армян Гарегину Первому и ныне хранится в подарочном фонде музея-сокровищницы Св. Эчмиадзина “Алек и Мари Манукян”. Эта замечательная работа мастера была представлена зрителям искусствоведом Рипсима Варданян, которая в своей речи кратко остановилась и на принадлежащем Национальной галерее Армении графическом портрете Рудольфа Хачатряна 1969 года с изображением Комитаса.

Интересную трактовку образа композитора предложил **Эдуард Арцрунян** (1929-2010) в своем тематическом портрете “Комитас: думы” (1986). По меткому наблюдению искусствоведа Маргариты Камалаян, работа эта обнаруживает некоторую общность с известной картиной Ивана Крамского “Христос в пустыне” (1872)¹¹, несмотря на то, что в произведении армянского художника местом действия является не пустынный пейзаж, а погруженный во мрак интерьер полуразрушенной церкви или жилища. “Нисходящий с неба широкий луч света освещает одетую в рясу священнослужителя, понуро сидящую, задумчивую фигуру Комитаса”, – пишет М. Камалаян и добавляет: “Как и Христос Крамского, он объят глубокими думами и сложными размышлениями о жизни и смерти, о выборе нелегкого, тернистого пути духовного пробуждения”¹².

Образ композитора вдохновлял и самобыт-

ного, но, к сожалению, мало известного в Армении живописца, уроженца Ленинакана (ныне Гюмри), выпускника Ленинградского института живописи, скульптуры и архитектуры имени И.Е. Репина **Гераса – Карапета Геокчакяна** (1916-1999), который еще в студенческие годы стал жертвой сталинских репрессий и 17 лет отсидел в Воркутинском исправительно-трудовом лагере. После смерти художника, до конца своих дней жившего и творившего в городе Колпино Ленинградской области, его вдова передала в дар Национальной галерее Армении около 80 полотен мастера, два из которых посвящены Комитасу. Эти средние по размерам, созданные Геокчакяном в последние годы жизни картины, как и многие из его станковых произведений, своими упрощенными формами и приглушенными серо-землистыми и охристыми цветами производят строгое монументальное впечатление, уподобляясь фрескам. В них Комитас предстает перед нами в виде живущего напряженной духовной жизнью, преданного богу и служащего народу святого подвижника.

Автором написанных на бумаге акриловыми красками и пастелью многочисленных лицевых портретов Комитаса является **Генрих Элибекян** (род. 1936). Благодаря резким диссонансам несколько мрачноватых, преимущественно темно-синих, зеленых и желтых цветов, хаотичным красочным скоплениям и подтекам, намеренно искаженным, исковерканным формам, эти крупные по размерам портретные композиции создают экспрессивную, крайне выразительную эмоциональную атмосферу. Более двух десятков картин этой серии были представлены на персональной выставке художника, которая состоялась в 2015 году в ереванском Доме-музее Арама Хачатуряна¹³.

Среди созданных за последние годы живописных работ с изображением Комитаса сле-

¹¹ См.: **Камалаян Маргарита**. О некоторых портретах Комитаса вардапета // Комитас и средневековая музыкальная культура. Научные статьи. Ереван, Издательство Музея-института Комитаса, 2016, сс. 216 и 217, на арм. яз.

¹² Там же, с. 217.

¹³ См.: **Генрих Элибекян**. Посвящение Комитасу. Выставка, посвященная 100-летию Геноцида армян (автор предисловия – Маргарита Рухкян). Ереван, Издательство “Тигран Мец”, 2015, на арм. и рус. яз.

дует также отметить полотна **Рубена Арутчяна** (род. 1947) “Комитас-Антуни” (2008) и “Комитас с крестом” (2014). Если в первом из них художник сосредоточил свое внимание на лице композитора и посредством острого светотеневого и тонального контраста добился драматического звучания картины, обнаруживая глубокие душевные переживания ее героя, то второе произведение имеет более сложное композиционное построение и более широкое идейно-смысловое содержание. Рассматривая этот холст и сравнивая его с такими известными полотнами Эль Греко, как “Христос с крестом” (1585) и “Христос, несущий крест” (1602), Маргарита Камалян замечает, что Комитас в нем “представлен в образе пострадавшего во имя веры и родины мученика-страстотерпца”¹⁴.

Помимо перечисленных выше армянских художников, к образу Комитаса по разным поводам и, в частности, в связи со 100-летним юбилеем композитора, обращались также **Мгер Абемян** (1909-1994), **Хачатур Есяян** (1909-1977), **Епрем Саваян** (1909-1974), **Каро (Карпет) Тиратурян** (1911-1975), **Сурен Сафарян** (1923-1988), **Анатолий Папян** (1924-2007), **Александр Григорян** (1927-2008), **Генрих Мамян** (1934-2014), **Сейран Хатламаджян** (1937-1994) и многие другие.

В отличие от некоторых названных нами армянских художников, ни одному из наших скульпторов так и не довелось воплотить в своем творчестве образ Комитаса еще при жизни последнего. Первые скульптурные портреты композитора были созданы лишь в середине 1940-х годов. Имеем в виду датированные 1945 годом гипсовые и мраморные скульптуры **Степана Тарьяна (Тархарарян, 1899-1954)**, выполненный в том же году **Торгомом Чорекчяном (1910-1977)** гипсовый бюст, а также высеченная **Суреном Степаняном (1895-1971)** из мрамора “Голова Коми-

таса” (1946). Правда, за десять лет до этого, в 1935 году, черты лица Комитаса запечатлел в гипсе живший тогда в Париже художник **Ариэль (Арутюн) Аджемян (1904-1965)**, однако его работа, представляющая собой безусловную историческую и документальную ценность, является всего лишь бережно снятой с лица уже мертвого человека посмертной маской, которая находится в музее армяно-католической Конгрегации мхитаристов в Венеции, на острове Святого Лазаря, а одна из отлитых на ее основе бронзовых копий экспонируется в Музее-институте Комитаса в Ереване.

В галерее скульптурных портретов **Ерванда Кочара (1899-1979)** заметное место занимает отлитая в гипсе “Голова Комитаса” (1970). Интересное объемно-пластическое решение было найдено мастером и в медном памятнике Комитасу, который в 1969 году был установлен в центре Эчмиадзина, на площади имени композитора.

Лепные, воплощенные в глине, и бронзовые портреты **Сергея (Саргиса) Багдасаряна (1923-2001)** отличаются не столько глубиной психологической характеристики образов, сколько силой и яркостью их эмоциональных переживаний. Это динамичные по композиции, пластически насыщенные, выполненные в энергичной, темпераментной манере произведения, которые непосредственно воздействуют на чувства и закрепляются в памяти зрителей. Этими художественными качествами и достоинствами в полной мере наделен и созданный скульптором в 1969 году портрет Комитаса.

Портретному жанру отведено ведущее место и в творчестве **Гукаса Чубаряна (1923-2009)**, который также отдавал предпочтение мягким материалам скульптуры и зачастую отливал свои лепные работы в бронзе, придавая им окончательную, завершенную форму. Героями его портретов нередко становились выдающиеся деятели армянской культуры и искусства, среди которых скульптора особенно привлекал образ Комитаса. В одном из своих

¹⁴ **Камалян Маргарита.** О некоторых портретах Комитаса вардапета // Комитас и средневековая музыкальная культура..., с. 217.

произведений (“Комитас”, 1971) Чубарян целиком сконцентрировал внимание зрителя на затененных головным покрывалом священнослужителя чертах лица погруженного в собственные мысли композитора, отказавшись от других выразительных форм, дополнительных подробностей и деталей.

Целый ряд посвященных Комитасу памятников и скульптурных портретов создал **Ара Арутюнян** (1928-1999). Установленный в 1955 году в Пантеоне ереванского парка имени Комитаса, отлитый из бронзы надгробный памятник композитору был дипломной работой молодого скульптора. Водруженная на круглый, относительно невысокий гранитный постамент поколенная фигура великого музыканта отличается классической ясностью композиции и тщательно обработанными гармоничными формами. Общая высота памятника достигает 2,5 метров.

Спустя несколько десятилетий, в 1988 году, в центре сквера перед Ереванской государственной консерваторией имени Комитаса была размещена последняя монументальная работа скульптора – достаточно крупный, высотой около 3 метров, бронзовый памятник композитору. Несмотря на свои внушительные размеры, скульптура создает вокруг себя доверительную камерную атмосферу, чему способствуют как отсутствие возносящего ее над окружением и “изолирующего” от зрителей пьедестала, так и естественная, непринужденная поза спокойно сидящего, прислонившегося к дереву Комитаса и глубоко задумчивое выражение его лица. Перед нами образ человека, увлеченного творческими думами, но вместе с тем тесно связанного с жизнью народа и природой родного края. В целом произведение Арутюняна нашло удачное художественное решение, хотя очевидно, что при работе над образом композитора автор памятника оглядывался и на уже знакомые нам картины Фаноса Терлемезяна, Егише Тадевосяна и Григора Ханджяна.

Ара Арутюняну принадлежат и выполнен-

ные в бронзе и мраморе станковые портреты Комитаса, в том числе эскизы к упомянутым выше памятникам. Особенно примечателен мраморный “Комитас” (1954), где оживляющая лицо модели легкая улыбка, полуприкрытые глаза и чуть склоненная набок голова композитора выражают его внутреннее эмоциональное состояние.

Скульптор является также автором нескольких рисунков и офортов с изображением Комитаса.

Среди современных мастеров армянской скульптуры, которые своим творчеством способствовали актуализации образного языка и обновлению средств художественной выразительности, необходимо назвать и **Арто (Арутюна) Чакмакчяна** (род. 1933). В своих многочисленных объемно-пластических и графических работах он решительно отказывается от метода прямого подражания натуре и ее пассивного описания, ставя перед собой задачу не только в максимально сжатой, лаконичной и острой форме выявить основную идею произведения, но и оказать на зрителя непосредственное и сильное эмоциональное воздействие. С этой целью скульптор сознательно искажает, деформирует реальные образы, насыщая их многозначительным аллегорическим или символическим смыслом. Такое впечатление производят, в частности, выполненные им в 1960-е годы эскизы памятника Комитасу, а также решенные в крайне экспрессивной и порывистой, нервной манере одновременные и более поздние скульптурные портреты композитора: “Комитас” (1961, 1965, 2002), “Комитас-поэт” (1965), “Комитас-Дон Кихот” (1969) и др. В 1980 году в центре американского города Детройт, недалеко от проспекта Джефферсона, был установлен созданный Чакмакчяном 4-метровый бронзовый памятник Комитасу, который представляет собой увеличенную в размерах, монументальную версию отмеченного выше скульптурного портрета 1965 года.

21 октября 1995 года, накануне 60-летия со

дня смерти Комитаса, в Вильжюифе, южном пригороде Парижа, во дворе психиатрической лечебницы Поля Гиро, где и завершил свои дни композитор, состоялось торжественное открытие его бронзового бюста. На гранитном постаменте памятника, автором которого является живущий в городке Шавиль недалеко от Парижа скульптор **Аршавир Егиазарян** (род. 1947), высечена следующая надпись на французском языке: “Комитас вардапет, армянский композитор, лечился и умер в больнице Поля Гиро. 24 апреля 1915 года сослан по приказу правительства младотурок. Это было прелюдией к первому геноциду XX века, жертвами которого стали 1,5 миллиона армян”.

В 2003 году по соседству с Елисейским дворцом Парижа, в примыкающем к старинной аллее Альбера Первого сквере, который с 2009 года носит название “Ереванский сад”, **Давид Ереванци (Бабаян, род. 1940)** установил бронзовый памятник Комитасу высотой в 6 метров. Тыльную сторону памятника украшает хачкар с изображениями букв армянского алфавита. В левой руке композитора мы видим книгу, а справа – прильнувшую к нему спиной фигуру круглолицего, ясноглазого отрока. На пьедестале выбита двуязычная (на армянском и французском языках) надпись: “В память о Комитасе вардапете и 1,5 миллионах жертв геноцида армян, совершенного Османской империей в 1915 году”. 29 января 2019 года в Ереване, во внутреннем двореике Музея-института Комитаса, под стройной одинокой чинарой Давид Ереванци разместил уменьшенную авторскую копию парижского памятника.

В 2006 году центральная канцелярия комитета “Ай Дат” (“Армянский Вопрос”) в Мон-

реале принесла в дар муниципалитету Квебека бронзовый бюст Комитаса работы скульптора **Самвела Казаряна** (род. 1949). Открытие памятника состоялось в 2008 году на “Аллее поэтов”, расположенной рядом с Национальным собранием Квебека.

Спустя семь лет, в связи со 100-летием Геноцида армян, в Камском саду на Васильевском острове Санкт-Петербурга **Левон Бейбутян** (род. 1954) воздвиг 5-метровый гранитный памятник Комитасу.

Кроме названных мастеров, авторами посвященных Комитасу скульптур являются также **Ара Саргсян** (1902-1969), **Арамик (Арам) Гарибян** (1908-1991), **Николай (Никогайос) Никогосян** (1918-2018), **Ерем Варданян** (1922-1985), **Хачатур Искандарян** (1923-2015), **Арташес Овсепян** (1931-2017), **Левон Токмаджян** (род. 1937), **Юрий Минасян** (род. 1942), **Гагик Казарян** (род. 1947), жившие и творившие в Санкт-Петербурге **Левон Лазарев (Лазарян, 1928-2004)** и **Эдуард Агаян** (1936-1993), тбилисский живописец и скульптор **Рудольф Сафаров (Сафарян, 1938-1994)** и некоторые другие.

Пройдут годы и десятилетия, появятся новые художники и скульпторы, которые вновь и вновь обратятся к незабвенному образу Комитаса, потому что, как заметил в свое время Верховный патриарх и Католикос всех армян Вазген Первый: “В комитасовской песне армянский народ обрел и познал свою душу, свою духовную сущность. Вардапет Комитас явился началом, которое не знает конца. Он должен жить благодаря армянскому народу, армянский народ должен жить благодаря ему, как это было вчера, как это есть сегодня, как это будет во веки веков”¹⁵.

¹⁵ Послание Патриарха всех армян по случаю столетия со дня рождения Комитаса вардапета // “Эчмиадзин”, 1969, № 2, февраль, с. 4, на арм. яз.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. **Геворк Башинджагян**, Портрет Комитаса, без даты
2. **Фанос Терлемезян**, Комитас, 1913
3. **Егише Тадевосян**, Комитас на берегу озера в Эчмиадзине, без даты
4. **Егише Тадевосян**, Портрет Комитаса, без даты
5. **Егише Тадевосян**, Комитас, 1935
6. **Егише Тадевосян**, Комитас, этюд, 1903
7. **Егише Тадевосян**, Комитас, эскиз, 1931
8. **Атик (Граат) Григорян**, Портрет Комитаса, без даты
9. **Степан Тарьян (Тархарарян)**, Портрет Комитаса, 1947
10. **Ерванд Кочар**, Комитас, 1946
11. **Веик Тер-Григорян**, Портрет Комитаса, 1946
12. **Грачья Рухкян**, Комитас в Париже, 1947
13. **Грачья Рухкян**, Комитас: “Весна...”, 1965
14. **Геворк Григорян (Джиотто)**, Комитас, 1965
15. **Геворк Григорян (Джиотто)**, Плач по Комитасу, 1965
16. **Геворк Григорян (Джиотто)**, Прощание Чаренца с Комитасом, 1974
17. **Оганес Зардарян**, Комитас, 1951
18. **Мкртыч Седракян**, Резня (1915 год), 1960
19. **Саргис Мурадян**, Последняя ночь. Комитас, 1956
20. **Симон Галстян**, Народ споев, 1960
21. **Саргис Мурадян**, Комитас: 1915 год, 1965
22. **Саргис Мурадян**, Антуни (Скиталец), 1969
23. **Григор Ханджян**, Первая песня, 1963-1965
24. **Григор Ханджян**, Мечта, 1963-1965
25. **Григор Ханджян**, Лирическая песня, 1963-1965
26. **Григор Ханджян**, Трудовая песня, 1963-1965
27. **Григор Ханджян**, Берлин (Журавушка), 1963-1965
28. **Григор Ханджян**, Свадебная песня, 1963-1965
29. **Григор Ханджян**, Хормейстер, 1963-1965
30. **Григор Ханджян**, Резня, 1963-1965
31. **Григор Ханджян**, Помрачение, 1963-1965
32. **Ваграм Хачикян**, Комитас, 1972
33. **Мартирос Сарьян**, Комитас, 1969
34. **Генрих Сиравян**, Комитас, центральная часть триптиха, 1961
35. **Генрих Сиравян**, Комитас, без даты
36. **Рафаэл Саргсян, Акоп Акопян, Генрих Сиравян, Ашот Мелконян**, фрагмент росписи купольного зала Духовной семинарии Первопрестольного Святого Эчмиадзина, 1969
37. **Корюн Никогосян**, Портрет Комитаса, 1969
38. **Дмитрий Налбандян**, Вернатун (Мансарда), 1976
39. **Валентин Подпомогов**, Комитас, 1980
40. **Рудольф Хачатрян**, Комитас, 1988
41. **Рудольф Хачатрян**, Комитас, 1969

42. **Эдуард Арцрунян**, Комитас: думы, 1986
43. **Карпет Геокчакян (Герас)**, Комитас, 1995
44. **Генрих Элибекян**, Комитас, 2015
45. **Генрих Элибекян**, Комитас, 2015
46. **Рубен Арутчян**, Комитас с крестом, 2014
47. **Ариэль (Арутюн) Аджемян**, Посмертная маска Комитаса, 1935
48. **Ерванд Кочар**, Голова Комитаса, 1970
49. **Ерванд Кочар**, Памятник Комитасу в Эчмиадзине, 1969
50. **Сергей (Саргис) Багдасарян**, Комитас, 1969
51. **Гукас Чубарян**, Комитас, 1971
52. **Ара Арутюнян**, Надгробный памятник Комитасу в Ереване, 1955
53. **Ара Арутюнян**, Памятник Комитасу в Ереване, 1988
54. **Арто (Арутюн) Чакмакчян**, Комитас, 1965
55. **Арто (Арутюн) Чакмакчян**, Комитас-поэт, 1965
56. **Арто (Арутюн) Чакмакчян**, Памятник Комитасу в Детройте, 1980
57. **Аршавир Егиазарян**, Памятник Комитасу в Париже, 1995
58. **Давид Ереванци (Бабаян)**, Памятник Комитасу в Париже, 2003
59. **Самвел Казарян**, Памятник Комитасу в Квебеке, 2008
60. **Левон Бейбутян**, Памятник Комитасу в Санкт-Петербурге, 2015

EDITOR'S PREFACE

Dear reader,

26 September 2019 marked the 150th anniversary of the patriarch of Armenian song, a most distinguished son of the Armenian nation Komitas.

Komitas is an epoch-making phenomenon, a nationally acclaimed musician, about whom many researches, monographs, dissertations, collections of articles, memoirs, fiction have been and will be written. In establishing grounds for and furthering Komitas studies, NAS RA Institute of Arts played a significant role.

Komitas is the founder of Armenian national classical music: building on his predecessors achievements and the vast international experience, he created the national style of Armenian music, anchored on the Armenian folk song.

Komitas saved from oblivion the Armenian peasant song. His efforts in this area are comparable with the deed of Mesrop Mashtots.

Komitas polyphonized Armenian folk and sacred songs, thereby creating national polyphony.

Komitas was a dedicated propagator of Armenian music, the apostle of the Armenian song both among the foreign and domestic, Armenian audiences. One of his life goals was to convince the world that Armenians have their own authentic music.

Komitas was a researcher: his studies pioneered the new Armenian musicology, paved the way for musical folkloristics and musical medievalistics.

Komitas was a pedagogue: in his teaching practice he gave priority to preparing national music professionals. Having succeeded Christopher Kara-Murza at the Gevorgyan Theological Seminary in Ejmiatzin, he introduced the European notation, since he saw no other way to acquaint the students with the treasury of the world music culture. Komitas' dream was to provide Armenian children the opportunity to receive music education, and the young people – to become professional musicians; Komitas's most cherished desire was to have a national conservatory.

Komitas was a rare singer. He inherited this gift from his parents: "My kin both from my father's and mother's side were fond of singing", Komitas wrote in his biography in 1908. 'Father and his brother Harutyun were known in our city as choristers at the Church of St. Theodor's. The songs my father and mother made up in Turkish and to Turkish melos – some of them I put down in 1893 back in the homeland – are still sung by the elders of our city"¹. In April 1899, as a student in Berlin, Komitas was auditioned by the German musician Richard Schmidt, who found out that his voice embraced "the entire range from high tenor through low baritone, 2-3/4 octaves, 20 notes", and that in his "voice, the flexibility of a tenor and the softness of a baritone merge"². And here is how years later, the eminent cellist Tiran Aleksanyan reacted to Komitas'

¹ *Autobiography of Komitas Vardapet, "Anahit", 1931, № 1-2, May-August, p. 3, in Arm.*

² *Literary relics from Komitas Vardapet's prolific pen, Montreal, 1994, p. 14, in Arm.*

performance, “This man is number one singer in the world! I have never heard a singer like him! He is a musical instrument in the flesh”³.

Komitas was an unequalled choirmaster. “Those who were lucky to be Komitas’ pupils or to sing in his bigger or smaller choirs’, one of Komitas’ five Constantinople students, the renowned music critic and folklore collector Mihran Tumatjyan remembered, ‘they know how he, with a single word, or a cursory hint, or a meaningful facial expression would attune the singers to the unforgettable mood of singing the Armenian song in the genuine Armenian, hearty manner. Likewise, during a general rehearsal, or at the most solemn moment during a concert, Komitas’ prolific and multifaceted genius would erupt from his corporeal shell, like an invisible spirit, attain flesh and hover in the infinity”⁴.

Thus, during his short creative life, Komitas had carried out multifarious and fruitful activities, largely predetermining the further directions of development of Armenian music.

On the other hand, Komitas’ personality per se attracted the attention of literature and art workers.

He is one of the unique composers whose image was embodied in musical theater. In 1969, Edgar Hovhannisyanyan composed his “Antuni” ballet based on Yeghishe Charents’ “Requiem Aeternam” and Paruyr Sevak’s “Neverending Cries from the Belfry”. The libretto was written by a ballet dancer and choreographer, People’s Artist of the RSFSR Maksim Martirosyan, who, incidentally, staged the ballet. The artists Minas Avetisyan and Robert Elibekyan created the stage design. The premiere performance of the ballet took place on 20 November 1969 at the Yerevan State Opera and Ballet Theater.

In 1972, the Diasporan Armenian composer, choirmaster, pedagogue, music and public figure Hambartsum Perperyan based his “Requiem Aeternam” on Charents’ poem of the same name (the texts in both Armenian and English). In 1975, it was performed by an American professional choir in Detroit and received a warm welcome from the audience. In Yerevan, the “Requiem” was performed under the baton of the composer.

Komitas’ image encouraged the writers to create literary works in prose and verse. Among the latter, Paruyr Sevak’s “Neverending Cries from the Belfry” and Yeghishe Charents’ “Requiem Aeternam” stand out. Other poets works worth mentioning are as follows: “A Song to Komitas” by Gurgen Mahari, “To Komitas” by Nairi Zaryan, “A Gazella to Komitas” by Vahram Alazan, “A Beyt to Komitas” by Hovhannes Shiraz, “To Komitas” by Hamo Sahyan, “To Komitas” by Azat Vshtuni, “Toward the Scaffold” by Gegham Saryan, “Komitas” by Vahagn Davtyan, and other poems and verses.

Komitas inspired not only Armenian, but also foreign poets, such as Arseniy Tarkovskiy, Pavlo Tychnya, Kaysin Kuliev...

And – the last, but not least – Komitas motivated the progress of Armenian visual arts. Many artists and sculptors turned to his image during his lifetime and afterward. The canvases by his friends-contemporaries Gevorg Bashinjaghyan, Panos Terlemezyan and Yeghishe Tadevosyan deserve a special mention. Over time, the Komitasiana was enriched with paintings and graphical works by Martiros Saryan, Gevorg Grigoryan (Giotto), Yervand Kochar, Dmitriy Nalbandyan,

³ **Chopanyan Arshak**, *Collection of Works*, Yerevan, 1988, p. 473, in Arm.

⁴ **Safaryan Khachik**, *Komitas the Miracle-Worker*, Yerevan, 1999, p. 29, in Arm.

Hrachya Rukhkyan, Hovhannes Zardaryan, Hakob Hakobyan, Suren Safaryan, Grigor Khanjyan, Sargis Muradyan, Henri Elibekyan, Rudolf Khachatryan, as well as with statues by the sculptors Yervand Kochar, Ara Sargsyan, Nikoghos Nikoghosyan, Sergey Bagdasaryan, Khachatur Iskandaryan, Ghukas Chubaryan, Ara Harutyunyan, Artashes Hovsepyan, Arto Chakmakchyan, Levon Tokmajyan, David Yerevantsi, and others. Monuments, immortalizing Komitas, have been erected in Yerevan and Ejmiatzin, in Paris and Detroit, in Quebec and Saint Petersburg.

This tri-lingual monograph of the Director of NAS RA Institute of Arts, NAS RA corresponding member, RA Honored worker of Arts, RA State Prize Recipient, Doctor of Arts, Professor Ararat Aghasyan sheds light on the latter topic. It comprehensively analyzes and broadly represents Komitas' image in the oeuvre of Armenian artists and sculptors.

Anna ASATRYAN

*Doctor of Arts, Professor,
RA Honored Worker of Arts*

KOMITAS AS SEEN BY ARMENIAN ARTISTS AND SCULPTORS

Many Armenian painters and sculptors in various types and genres of fine arts resorted to the image of Komitas. Viewers had a chance to get widely acquainted with these paintings, graphic works and sculptures at the exhibition opened in 1969 at the House of Artists of Armenia and dedicated to the composer's 100th birth anniversary, at the exhibition dedicated to the centennial of the Armenian Genocide which took place in 2015 at the National Gallery of Armenia, as well as at the exhibition, organized by the Artists' Union of Armenia in July 2019 and dedicated to the 150th jubilees of Hovhannes Tumanyan and Komitas¹.

Understandably, the great number of multifarious works cannot be covered within the frames of one article. Therefore, we would restrict ourselves to paintings and sculptures, representing Komitas, which, in our view, have not only conspicuous artistic merits, but a certain historical, cultural and documentary value.

Of special interest are the works by those inspired by Komitas' personality Armenian masters who, as his contemporaries, were privileged to often see, communicate and be close friends with the genius composer. In particular, it is about Gevork Bashinjaghyan, Fanos Terlemezyan, Yeghishe Tadevosyan and Levon-Serovbe Kyurkchyan – those who had originated the “Komitas series” in Armenian visual arts.

In the creative heritage of the founder of the Armenian national landscape painting **Gevork Bashinjaghyan** (1857-1925), there are but a few works in the genre of portraiture. In view of this,

¹ The delayed issue of the illustrated catalogue of the first exhibition with the art critic Manya Kazaryan's brief foreword came out in 1970 (see: Komitas in Armenian Visual Arts. Yerevan, House of Artists of Armenia, 1970, in Arm. and Rus.).

the artist's recently found in a US private collection (oil on canvas, undated) seated portrait of young Komitas Vardapet (archimandrite) was a nice surprise for both art scholars and art lovers². In all likelihood, the portrait was created by Bashinjaghyan in his studio in Tiflis in the mid-1900s, during the composer's customary visit to the city.

Fanos Terlemezyan (1865-1941) dedicated two paintings to Komitas. The small study “Komitas on the Riverbank”, created by the artist in 1911, has never grown into a big painting. A year later, the composer and the painter set out on a trip to Komitas's homeland, the city of Kutahya (Kutina). Shortly they headed to a tiny resort in the vicinity of the city, where they stayed for about a month and a half in a tent set up in the woods. It was here that Terlemezyan started painting the well-known portrait of Komitas, which he finished in 1913³. The genre of the work can be defined as thematic portrait: a lot of space is given to the picturesque scenery, which makes even more prominent the figure of the composer, dressed in a black cassock, sitting on a rug under a shady tree, fully engrossed in his reading. The bright and colorful canvas acquires expressive national shade due to the Armenian carpet spread on the ground, the kamancha, leaning against the tree trunk, the blue-and-white

² The reproduction of the painting is included in the richly illustrated “Komitas” album, published in Yerevan in 2015 on the occasion of the 100th anniversary of the Armenian Genocide (see: Komitas. Yerevan, the World Association of Armenian Artists, 2015, p. 20, in Arm. and Eng.).

³ For details of creating the painting and its further destiny see: **Kirakosyan Meri**. Life and Career of Fanos Terlemezyan. Yerevan, NAS RA “Gitutyin” publ., 2014, pp. 60-62, in Arm.

glazed faience pitcher and bowl, which earned Armenian craftsmen of Kutahya wide renown.

Among the artists, who turned to Komitas's image in the his lifetime, was his acquaintance from his student days in Berlin, the graduate of the private art academy in Paris (the Académie Julian), **Levon-Serovbe Kyurkchyan** (1872-1924). One of Komitas's pupils, the pianist Aghavni Mesropyan, narrated the story⁴. It turns out that in 1905-1906, the artist was commissioned by the Armenian Church of Saint John the Baptist on Jean Goujon street in Paris to make frescos and a series of icons. In one of the icons, Komitas, with his eyes turned to heavens, haloed and imbued with Divine light, was "beatified" a saint. On a visit to Kyurkchyan's studio, Komitas saw the almost completed icon with his own image. He resented the painter and insisted that "instantly, with no delay, that 'criminal Komitas' be destroyed"⁵. The artist could not but give in to the musician's will and demolished his own painting, "created in a rush of inspiration"⁶. A. Mesropyan related that "in Kyurkchyan's albums there were pencil sketches of Komitas, yet the composer's personal drama on the one hand, and his sudden death on the other, prevented the artist from immortalizing with his skilled brush the true image of Komitas – with his eyes, permeating the soul of his people, and the tremble in his heart, nostalgic for the homeland"⁷.

Yeghishe Tadevosyan (1870-1936) was the first Armenian artist to have reflected Komitas's image in his works. The undated study "Komitas on the Lakeshore in Ejmiatzin", painted from life in the 1890s, is noted for the fresh, rich and varied color nuances. Apparently, it was made by still young an artist, a graduate from the Moscow

School of Painting, Sculpture and Architecture, at the time when he taught drawing at the Theological Seminary in Ejmiatzin, where, concurrently, his coeval Komitas taught church singing. The figure of the musician, seated on the slab-faced lakeshore, all absorbed in own thoughts, almost blends with the greenish tones of the reflected in the water trees and the blue tints of the clear sky.

It is highly likely that in the mid-1890s, he created the well-known graphic portrait of Komitas, in which Tadevosyan was not only able to reproduce in thorough detail the distinguishing features of the composer's appearance, but to spiritualize them, to endow them with the warmth of live human feelings.

The painting "Komitas" (1935) ranks among the masterpieces of the late period of the artist's career. The artist had earlier created some preliminary works, such as the pictorial study, made in Byurakan back in 1903, in which the composer is depicted full-length in a white cassock, leaning against a tree, as well as the studies, made decades later, in 1931. The painting under consideration became a concluding chord in the master's career and the last work, dedicated to the great musician. The artist portrayed a deeper and generalized image of Komitas, imparted a broader ideological content and meaning to it: here, the composer is not just a proponent, but an exponent of the national spirit, the centuries-old aspirations and strivings, joys and woes of the Armenian people. The painting is executed in a light and vibrant impressionistic manner, abounding in soft and smooth halftones and shades.

This long ago conceived work by Yeghishe Tadevosyan was only finalized in 1935, to become the first response to the composer's death in Armenian fine arts. Shortly afterwards, the artist **Armen Chilingaryan** (1910-1986) responded to the sorrowful news. His "Burial of Komitas" (National Gallery of Armenia, oil on cardboard) is a small horizontally stretched study, which by its somewhat gloomy colors and overall composi-

⁴ See: **Mesropyan Aghavni**. Kyurkchyan and the icon of Komitas // Komitas in the contemporaries' recollections and evidences, Yerevan, Sargis Khachents-Printinfo, 2009, pp. 335-338, in Arm.

⁵ Ibid, p. 336.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid, p. 338.

tional pattern reminds of Gustave Courbet's famous "A Burial at Ornans" (1849-1850). According to the official website of the NGA, this undated study was created by Chilingaryan in 1935. However, it is known that, at the initiative of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Armenia Aghasy Khanjyan, and at the special directive of the First Secretary of the Transcaucasian Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks Lavrentiy Beria, Komitas's remains were moved from Paris to Yerevan and consigned to the grave in May 1936, a few months after the composer's death, which happened in October 1935⁸. Hence, either the official site of the NGA provides a questionable date of creating the study, or Chilingaryan had painted a made up, imaginary, not a real scene.

By the specificities of the artistic language, stylistic principles and techniques, the methods of technical execution, quite impressive is the truthful, convincing graphic portrait of Komitas (undated), created by Yeghishe Tadevosyan's pupil **Hatik (Hrahah) Grigoryan** (1898-1966) in the late 1940s.

The theater designer and sculptor **Stepan Taryan's (Tarkhararyan, 1899-1954)** drawing "Portrait of Komitas" (1947) in reddish sanguine is executed in a freer and more refined manner. Here, the composer looks very inspired: with all the attributes of outward portrait resemblance in place, the figure, however, seems incorporeal, as if seen through a veil of haze, woven of fine lines and light, translucent spots, which catch our eyes and hold them in the "spiritual field" of the picture.

Among the artwork, created in those years, **Yervand Kochar's** (1899-1979) encaustic, or wax painting "Komitas" stands out, along with the "Portrait of Komitas" (1946) by **Vehik Ter-Grigoryan** (1903-1965), executed in the old masters' style of the Venice school. In the latter

work, the composer's image is somewhat idealized and endowed with features of a romantic hero.

The creator of large portraits in pencil and pastel, in various techniques of monochrome and colored etching was **Hrachya Rukhkyan** (1915-1992). The numerous portraits from the "Constellation of genii" series, which he had been working on through his entire creative career, are considered among his best works. The graphic sheets from this series include some of Komitas's representations – "Komitas in Paris" (1947), "Komitas: Springtime..." (1965), "Komitas" (1979), and others.

Gevork Grigoryan (artistic pseudonym – **Giotto, 1897-1976**) was primarily focused on easel painting, yet his medium size canvases give an impression of murals, having come down from walls. Almost all of Grigoryan's artwork are to a greater or lesser extent conspicuous for their rigorous compactness of composition, solid drawing, clear-cut outlines, ascetic color and large, sometimes deliberately distorted, yet expressive "three-dimensional" shapes. These artistic qualities of Grigoryan are particularly visible and salient in his portraiture, which includes the canvases with Komitas: "Komitas" (1965), "Woe for Komitas" (1965) and "Charents Bidding Farewell to Komitas" (1974).

Among the large thematic compositions of the 1950s by Armenian painters, **Hovhannes Zardaryan's** (1918-1992) "Komitas" (1951) deserves a special mention. The composer is facing the viewer standing by the open grand piano, engrossed in his thoughts, at the time of fervent creative activity and intense work of mind. The overall clear and light color range of the picture obtains some hidden dramatic tone owing to the juxtaposition of the bright red of the composer's robe, the rug on the floor – and the cool bluish-white hues of the snow-capped mountains, seen through the wide open window.

Armenian artists were only provided the opportunity to address the previously forbidden topics of the Armenian Genocide and the tragic

⁸ The funeral ceremony and burial of Komitas was held on 28 May 1936 (see: The burial of Komitas // "Sovetakan arvest", Yerevan, 1936, № 10, 1 June, p. 137, in Arm.).

fate of Komitas after Nikita Khrushchev's speech at the XX Congress of the CPSU, where he denounced Joseph Stalin's personality cult. It marked the beginning of the so-called "Khrushchev thaw" – a period of moderate liberalism. For the first time in the history of visual art of Soviet Armenia, paintings on the mentioned topics showed up, one of them – **Mkrtych Sedrakyan's** (1922-2009) multiple figure composition "Slaughter", or "The Year 1915" (1960). The Armenian refugees, crowded around Komitas, depicted on the right side of the canvas, convey the core idea and content of the painting.

Among **Sargis Muradyan's** (1927-2007) first works, his "The Last Night. Komitas" (1956) earned the broadest public acclaim. The scenes of search and arrest of the composer is executed in blood-red tones, which do not just render, but stiffen the stuffy atmosphere of the episode. A certain thematic and compositional resemblance to this work can be noticed in **Simon Galstyan's** (1914-2000) "The Nation will Sing" (1960).

The image of Komitas continued attracting Sargis Muradyan in his further career. The expressive flaming colors and acute emotional tension of his "Komitas: the Year 1915" (1965) remind of Eduard Munch's famous "The Scream" (1893). Different means of expression – outwardly static and generalized silhouettes, monochrome pale-yellow and ochre tones – are used by Muradyan in "Antuni" ("The Vagabond", 1969): amid the sun-scorched desert landscape, against the ravaged and demolished abode we see the sorrowful figure of Komitas in black cassock.

Grigor Khanjyan's (1926-2000) book graphics are noteworthy for their expressive and bright artistic language, impeccable professional mastery. First and foremost, this refers to the illustrations in black watercolor (1963-1965) to Paruyr Sevak's poem "Neverending Cries from the Belfry", rightfully ranked among the topmost accomplishments in Armenia's book art of the time⁹.

Two major topics – the unity of fates of a nation and a man of genius born to that nation, and the perpetual struggle and confrontation of the light and dark elements in human life – are the common thread running through the intricate polyphony of Sevak's poem. These themes have been adequately reflected in Khanjyan's illustrations. By using soft lines, smooth light-to-shade transitions, velvet dark and gray hues, the artist almost attained an impression of painting.

The rhythm of the composition, the degree of light-tone intensity, the character of combination of black and white colors vary in accordance with the melodic peculiarities of the poetic text, imbued with Armenian folk song touches and reverberations. Eventually, all of these do not only determine the general emotional atmosphere and the psychological impact the drawings make on the viewer, but their intonational coherence – now lyrical, contemplative and tranquil, then elated, joyful, cheerful, or tragic, furious and irate.

Remaining faithful to Sevak's creative idea and poetic concept, the artist portrays the main character of the poem against a broad historical and domestic background, amid his home nature. Concurrently, the collective image of the country, the specific nature of the Armenian soul, the inimitable traits of the national character, both innate and objective sense of the historical events have been shown and tracked by the artist with consideration of subjective factors, inseparably linked with the life and fate of Komitas, with his creative biography.

When working on these graphic sheets, Khanjyan, certainly, realized that it was impossible for him to reproduce every single word and line of the poem, wholly and completely. Like the poet, the artist, too, focused on the main character in his work. Having permeated the imagery with the tunes of Armenian folk songs, he prioritized nine most important, key episodes and scenes. They

rations came out in 1966 in Yerevan (see: **Sevak Paruyr**. Neverending Cries from the Belfry. Yerevan, "Hayastan", 1966, in Arm.).

⁹ Paruyr Sevak's poem with Grigor Khanjyan's illust-

are entitled and sorted out as follows: “The First Song”, “Dream”, “Lyrical Song”, “Labor Song”, “Berlin (Crane)”, “Wedding Song”, “Choirmaster”, “Slaughter”, “Derangement”. Placing the illustrations on page spreads, Khanjyan limited himself to depicting the major phases of the composer’s life and activity: the teenager, singing in the half-dark shades of the Patriarch’s residence in Ejmiatzin; the mature musician, presenting the Armenian folk song to the European audience; the ultimate victim of the Armenian Genocide...

Along with the gradual unfolding, succession of the visual elements and logical evolution of the artistic image, the calm and tranquil lyrical motifs slowly acquire worrisome dramatic intonations and reach culmination in the scene of Komitas’s mental derangement¹⁰.

Vahram Khachikyan (1923-2002) as an artist had equally mastered the secrets of drawing and printmaking. In his numerous linotypes and charcoal easel portraits, as well as graphic triptychs, portraying the outstanding figures of Armenian culture, one can see various human types and characters, Komitas being one of them (“Crane”, “Komitas”, “Antuni” 1969-1972). Due to the correct choice of medium and technique, minimum expressive means, rigid generalized shapes, sharp light-and-shade contrasts and other artistic skills, the faces of the models and their outward appearance as a whole obtain inner dignity and discreet emotional power.

Martiros Saryan (1880-1972), the patriarch of Armenian painting, turned to Komitas’s image in 1969. In the large charcoal drawing, Komitas’s half-figure is moved to the foreground and almost blends with the majestic panorama of the mountains, shielding the horizon. He is perceived as flesh of the flesh of his native soil, as the sacred embodiment of an artist, who had

uncovered in his oeuvre the specificities of national perception of the world.

One of Saryan’s most talented pupils and followers – **Henrik Siravyan’s** (1928-2001) easel paintings mostly picture reflective, elegiacal landscapes with frequent inclusions of architectural details, as well as thematic compositions, sometimes endowed with hidden metaphorical meaning. The triptych “Komitas” (1961) belongs among the latter. It stands out for the clarity of composition and soft, light-washed color tints. In 1969, Siravyan, having challenged the commonly treated sorrowful and gloomy image of Komitas, created a rarely occurring smiling, cheerful portrait of the composer. In the same year, in the hall of the Theological Seminary of the Mother See of Holy Ejmiatzin, together with the painters **Raphael Sargsyan** (1919-2000), **Hakob Hakobyan** (1923-2013) and **Ashot Melkonyan** (1930-2009), he executed a mural painting, whose shape was dictated by the domical architecture of the building. It consisted of eight trapezoidal parts, inspired by Armenian national songs, collected by Komitas. The composer’s figure became the ideological-contentual focus of the work.

In the portraits and thematic compositions of the gifted self-taught artist **Koryun Nikoghosyan** (1939-1976), untimely deceased, bright and vivacious colors, smooth and neat shapes, metaphorical interpretation of the images dominate. Such is the contemplative “Portrait of Komitas” (1969), quiet and peaceful, steeped in woeful poetic mood.

Among the artwork created by Armenian artists in the 1970s and dedicated to the composer, **Dmitry Nalbandyan’s** (1906-1993) “Ver-natun” (“Attic”) (Tretyakov State Gallery, Moscow) deserves to be mentioned not only for its dimensions – 4-meter wide and 3-meter high, but for the broad ideological concept. It is a group portrait of Hovhannes Tumanyan’s guests – outstanding Armenian writers and poets, artists and actors, who gathered in the upper floor of the poet’s home in Tiflis to listen to the piano music, performed by Komitas.

¹⁰ For detailed analysis of Grigor Khanjyan’s illustrations to Paruyr Sevak’s poem see: **Gamaghelyan Varditer**. The Komitas series of Grigor Khanjyan’s “Neverending Cries from the Belfry” // “Lraber hasarakakan gitutjunneri”, Yerevan, 2018, № 3, pp. 245-258, in Rus.

Valentin Podpomogov (1924-1998) was among the first and the brightest representatives of surrealism and the so-called “magical realism” in Armenia. The strictly symmetrical composition and semicircular arched framing gives an appearance of an icon to the typical for his manner picture “Komitas” (1980). From the deep dark, looking like a prophet of the Old Testament, toward us moves the musician in a long cassock. In his hands, he holds a candle, or an icon-lamp, which symbolizes the eternal light of the soul of Komitas.

On 18 May 2019, on the International Day of Museums, in the Ruben Sevak Museum at the Mother See of Saint Ejmiatzin, the premiere display of **Rudolf Khachatryan’s** (1937-2007) drawing on gessoed board “Komitas” (1988) was held. In the 1990s, the artist presented it to Head Patriarch and Catholicos of All Armenians Garegin I. Now it is in the gift fund of the Museum-Treasury “Alek and Mary Manukyan” of Saint Ejmiatzin. This remarkable work was introduced to the viewers by art critic Hripsimeh Vardanyan, who briefly mentioned another work by Rudolf Khachatryan, belonging to the National Gallery of Armenia, the graphic portrait of Komitas (1969).

Eduard Artzrunyan (1929-2010) offered an interesting interpretation of the composer’s image in his thematic portrait “Komitas: Thoughts” (1986). As aptly observed the art critic Margarita Kamalyan, that work shares some commonalities with Ivan Kramskoy’s “Christ in the Desert” (1872)¹¹, even though the setting in the Armenian artist’s work is not a desert, but the interior of a half-ruined church or dwelling, immersed in the dark. “The descending from the heaven broad light beam spotlights the gloomily sitting, thoughtful figure of Komitas, dressed in a cleric’s cassock”, Margarita Kamalyans writes, and adds, “Like Kramskoy’s Christ, he is overwhelmed with deep thoughts and complicated reflections about

life and death, about the uneasy, thorny ways of spiritual awakening”¹².

The composer’s image inspired the interesting, yet little known in Armenia painter **Geras – Karapet Geokchakyan** (1916-1999). Born in Leninakan (presently Gyumri), he graduated from the Leningrad Repin Institute of Painting, Sculpture and Architecture. While still a student, he became a victim of Stalinist repressions and served his 17 years in the Vorkuta forced labor camp. The artist lived and worked in the city of Kolpino, Leningrad Region, to the end of his days. After his death, his widow donated to the National Gallery of Armenia about 80 canvases of the master, two of which represent Komitas. These medium size paintings were made by Geokchakyan in his last years and, like many of his easel works, due to the simplified shapes and dimmed grayish-earthy and ochre colors produce, like frescos, a strict monumental impression. Komitas is represented in them as a holy ascetic, living an intense spiritual life, faithful to God and serving his people.

The creator of numerous facial portraits of Komitas (acrylic paints and pastel on paper) is **Henrik Elibekyan** (born in 1936). Due to the sharp dissonance of somewhat gloomy, predominantly dark blue, green and yellow colors, chaotic accumulations and downfalls of paints, intentionally distorted, exaggerated shapes, these large portrait compositions generate extremely expressive emotional atmosphere. Over twenty pictures of this series were displayed at the artist’s solo exhibition in 2015 in the Aram Khachaturian House-Museum in Yerevan¹³.

Among the paintings of the recent years, portraying Komitas, **Ruben Arutchyan’s** (born in 1947) canvases “Komitas-Antuni” (2008) and “Komitas with the Cross” (2014) should be mentioned. In the former, the artist was focused

¹¹ See: **Kamalyan Margarita**. On some of Komitas Vardapet’s portraits // Komitas and the medieval music culture. Scholarly papers. Yerevan, Komitas Museum-Institute publ., 2016, pp. 216 and 217, in Arm.

¹² Ibid., p. 217.

¹³ See: **Henrik Elibekyan**. Dedication to Komitas. Exhibition, dedicated to the 100th anniversary of the Armenian Genocide (foreword by Margarita Rukhkyan). Yerevan, Tigran Metz publ., 2015, in Arm. and Rus.

on the composer's face and through sharp light-and-shade and tonal contrast attained dramatic sounding of the work, that reveals the musician's deep inner anxieties, while in the latter, the artist chose a more complicated composition and broader ideological content. Margarita Kamalyan compared this work with such well-known canvases by El Greco as "Christ with the Cross" (1585) and "Christ Carrying the Cross" (1602), and concluded that here, Komitas "is represented as a martyr-passion-bearer, who suffered in the name of religion and homeland"¹⁴.

Apart from the Armenian artists, mentioned above, **Mher Abeghyan** (1909-1994), **Khachatur Yesayan** (1909-1977), **Yeprem Savayan** (1909-1974), **Karo (Karapet) Tiraturyan** (1911-1975), **Suren Safaryan** (1923-1988), **Anatoliy Papyan** (1924-2007), **Alexander Grigoryan** (1927-2008), **Henrik Mamyán** (1934-2014), **Seyran Khatlamajyan** (1937-1994) and many others turned to the image of Komitas on various occasions, particularly, on the occasion of the 100th anniversary of birth of the composer.

As distinct from some of the mentioned Armenian artists, none of our sculptors had had an opportunity to embody in their oeuvre the image of Komitas in his lifetime. The first sculptural portraits of the composer were only created in the mid-1940s. We mean the plaster and marble statues (1945) by the sculptor **Stepan Taryan (Tarkhararyan)**, 1899-1954), the plaster bust of the same year by **Torgom Chorekchyan** (1910-1977), the marble-carved "Head of Komitas" (1946) by **Suren Stepanyan** (1895-1971). Although, a decade before, in 1935, Komitas's facial features were imprinted in plaster by the artist **Ariel (Harutyun) Ajemyan** (1904-1965), then living in Paris. That work of unconditional historical and documental value, is just a carefully taken from the dead body post-mortem mask; it is kept in the Museum of the Armenian Catholic Congregation of Mekhitarists in Venice,

¹⁴ **Kamalyan Margarita**. On some of Komitas Vardapet's portraits // Komitas and the medieval music culture..., p. 217.

the island of San Lazzaro. One of the bronze copies, cast from it, is on display at the Komitas Museum-Institute in Yerevan.

In the gallery of sculptural portraits by **Yervand Kochar** (1899-1979) conspicuous is the "Head of Komitas" (1970), cast in plaster. An interesting volume-plastic solution was found by the master in another work – the copper monument to Komitas (1969), put up in downtown Ejmiatzin, in the square named after the composer.

Sergey (Sargis) Baghdasaryan's (1923-2001) clay and bronze portraits stand out not so much for the depth of psychological characteristic of the images, as for their powerful and bright emotions. These dynamic compositions, executed in an energetic, temperamental manner, easily influence the feelings and leave an imprint on the viewers' memory. These traits and merits fully characterize the portrait of Komitas, created by the sculptor in 1969.

The genre of portraiture takes leading positions in the oeuvre of **Ghukas Chubaryan** (1923-2009), who also preferred soft medium, afterwards he would cast his statues in bronze, giving them final and accomplished shape. He usually portrayed renowned figures of Armenian culture and art, among whom Komitas attracted him most. In one of his works ("Komitas", 1971), Chubaryan focused the viewer's attention on the absorbed in thoughts composer's facial features, shaded with a cleric's hood. No other expressive means, additional particulars or details have been used.

A series of sculptural portraits and monuments to Komitas is created by **Ara Harutyunyan** (1928-1999). The bronze monument, erected over the burial place of the composer in Komitas Park and Pantheon in Yerevan, was the young sculptor's graduation work. Installed on a round, relatively low pedestal, the half-height figure of the great musician stands out for the classic clarity of the composition and thoroughly treated harmonious shapes. The total height of the monument 2.5 m.

A few decades later, in 1988, in the middle of the park in front of the Komitas State Conservatory in Yerevan, the last monumental work of the sculptor was put up – a relatively large, 3-meter high, bronze statue of the composer. Despite the impressive dimensions, the sculpture produces a trustful homelike atmosphere, conducive to which is the absence of a pedestal – they elevate the statue above the surroundings and “isolate” from the viewer, as well as the thoughtful face of Komitas, calmly sitting in a natural and relaxed pose on a fallen tree. We see a person, full of creative ideas, yet at the same time closely connected with his people’s life and own nature. On the whole, Harutyunyan found a good artistic solution, although it is obvious that the sculptor looked back at the familiar to us paintings of Fanos Terlemezyan, Yeghishe Tadevosyan and Grigor Khanjyan.

Ara Harutyunyan also made bronze and marble easel portraits of Komitas, including sketches to the above mentioned monuments. Particularly noticeable is the marble “Komitas” (1954), in which the light smile on the model’s face, his half-closed eyes and slightly tilted head are indicative of his inner emotional state.

The sculptor also made several drawings and etchings of Komitas.

Among the contemporary masters of Armenian sculpture, who with their oeuvre promoted the actualization of the figurative language and renewal of the means of artistic expressiveness, we should name **Arto (Harutyun) Chakmakchyan** (born in 1933). In his numerous volumetric and graphic works, he decisively refuses the method of direct copying and passive depiction of the model, setting himself a task to not only reveal the fundamental message of the work in the most compact, laconic and acute shape, but to make an immediate and powerful emotional impact on the viewer. With this in mind, the sculptor deliberately distorts, deforms the real images, imbuing them with meaningful allegoric or symbolic content. Such is the impression made, in particular, by the sketches (the

1960s) of the monument to Komitas, as well as the concurrent or later highly expressive, jerky, nervous sculptural portraits of the composer: “Komitas” (1961, 1965, 2002), “Komitas – the Poet” (1965), “Komitas – the Don Quixote” (1969), etc. In 1980, in downtown Detroit (Michigan, USA), not far from Jefferson Avenue, the 4-meter high bronze monument to Komitas is erected, which is the enlarged monumental version of the sculptural portrait of 1965 we introduced above.

On 21 October 1995, on the eve of the 60th anniversary of death of Komitas, in Villejuif, a southern suburb of Paris, in the yard of the Paul Guiraud mental hospital, where the composer lived his last days, the grand opening of his bronze bust took place. On the granite pedestal of the monument of the sculptor **Arshavir Yeghiazaryan** (born in 1947), living in the township of Chaville near Paris, the following inscription is carved in French, “Komitas Vardapet, Armenian composer, was treated and died in the Paul Guiraud hospital. On 24 April 1915 was exiled on the order of the Young Turk government. It was the prelude of the first genocide of the XX century, to which over 1.5 million of Armenians fell victim”.

In 2003, in the vicinity of the Palais de l’Elysee in Paris, in the park, abutting on old Avenue Albert I, which since 2009 has been known as “Yerevan Park”, **David Yerevantsi (Babayan)**, born in 1940) erected a bronze 6-meter tall monument to Komitas. A khachqar with the letters of the Armenian alphabet decorates the backside of the monument. The composer has a book in his left hand; a round-faced bright-eyed teenage boy clung with his back on his ride side. The bilingual (in Armenian and French) inscription on the pedestal reads, “In memory of Komitas Vardapet and the 1.5 million victims of the Armenian Genocide, perpetrated by the Ottoman Empire in 1915”. On 29 January 2019, in the courtyard of the Komitas Museum-Institute in Yerevan, David Yerevantsi put up a smaller replica of the Paris monument.

In 2006, the central office of the “Hai Dat” (“Armenian Question”) in Montreal presented to the municipality of Quebec the bronze bust of Komitas by the sculptor **Samvel Ghazaryan** (born in 1949). The opening of the monument took place in 2008 on the Alley of Poets, which is next to the National Assembly of Quebec.

Seven years later, on the occasion of the 100th anniversary of the Armenian Genocide, in Kama Garden on the Vasilevsky Island in Saint-Petersburg, **Levon Beybutyan** (born in 1954) erected a 5-meter high granite monument to Komitas.

Besides the mentioned masters, sculptures, dedicated to Komitas, were created by **Ara Sargsyan** (1902-1969), **Aramik (Aram) Gharibyan** (1908-1991), **Nikolay (Nikoghayos) Nikoghosyan** (1918-2018), **Yerem Vardanyan** (1922-1985), **Khachatur Iskandaryan** (1923-2015), **Artashes Hovsepyan** (1931-2017), **Levon Tok-**

majyan (born in 1937), **Yuri Minasyan** (born in 1942), **Gagik Ghazaryan** (born in 1947), Saint-Petersburg residents **Levon Lazarev (Lazaryan, 1928-2004)** and **Eduard Aghayan** (1936-1993), the painter and sculptor from Tbilisi **Rudolf Safarov (Safaryan, 1938-1994)** and some others.

Years and decades will pass, new artists and sculptors will come, who will turn to the unforgettable image of Komitas over and over again, because, as the Head Patriarch and Catholicos of All Armenians Vazgen I observed in his time, “In the Komitas song, the Armenian nation has found and perceived his own soul, his own spiritual essence. Komitas Vardapet appeared as a beginning, which knows no end. He must live thanks to the Armenian people, the Armenian people must live thanks to him, like it was yesterday, like it is today, like it will be for ever and ever”¹⁵.

¹⁵ The address of the Patriarch of All Armenians on the occasion of the hundredth anniversary of birth of Komitas Vardapet // “Ejmiatzin”, 1969, № 2, February, p. 4, in Arm.

LIST OF ILLUSTRATIONS

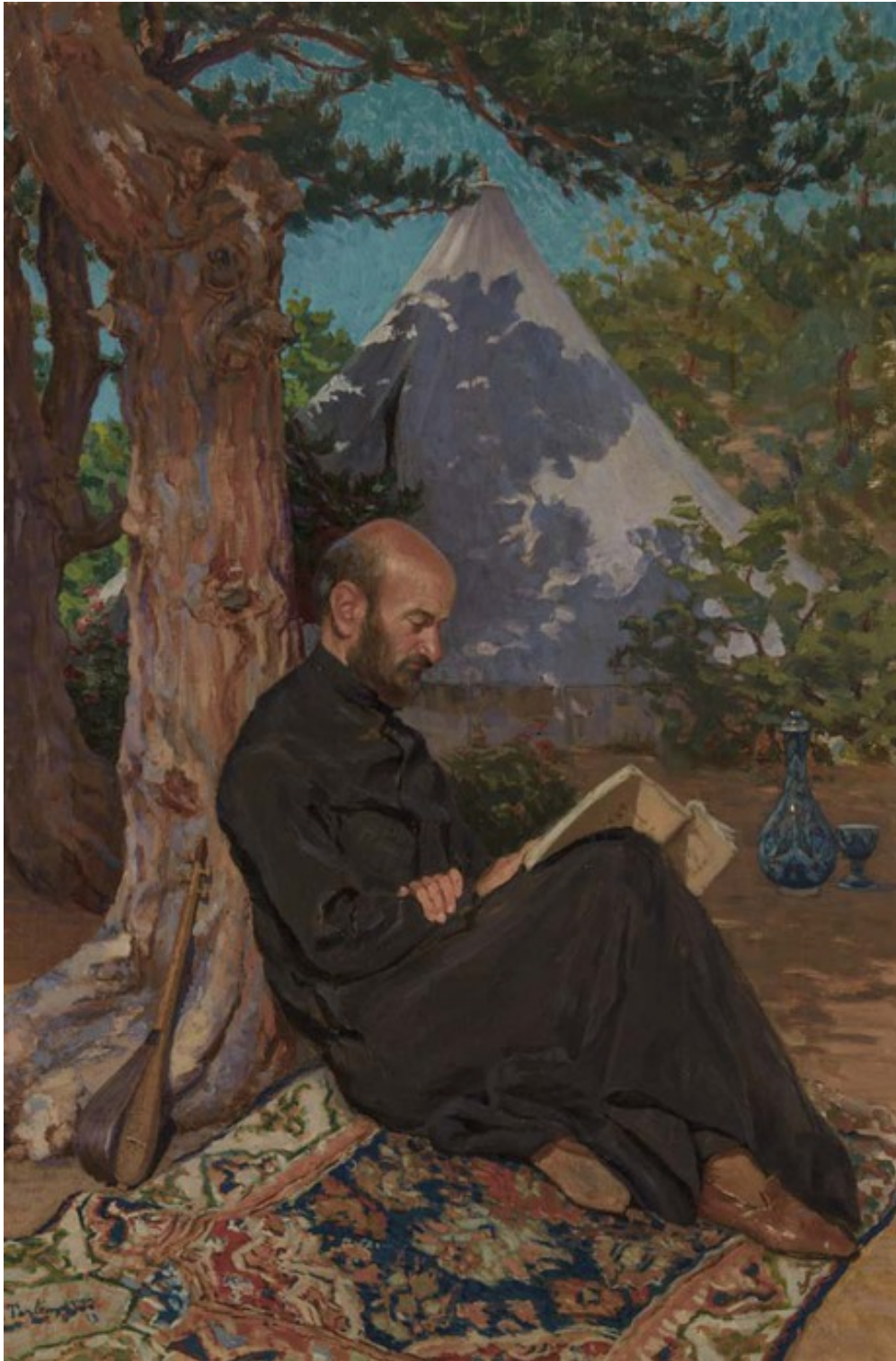
1. **Gevork Bashinjaghyan**, Portrait of Komitas, undated
2. **Fanos Terlemezyan**, Komitas, 1913
3. **Yeghishe Tadevosyan**, Komitas on the Lakeshore in Ejmiatzin, undated
4. **Yeghishe Tadevosyan**, Portrait of Komitas, undated
5. **Yeghishe Tadevosyan**, Komitas, 1935
6. **Yeghishe Tadevosyan**, Komitas, study, 1903
7. **Yeghishe Tadevosyan**, Komitas, sketch, 1931
8. **Hatik (Hrahat) Grigoryan**, Portrait of Komitas, undated
9. **Stepan Taryan's (Tarkhararyan)**, Portrait of Komitas, 1947
10. **Yervand Kochar**, Komitas, 1946
11. **Vehik Ter-Grigoryan**, Portrait of Komitas, 1946
12. **Hrachya Rukhkyan**, Komitas in Paris, 1947
13. **Hrachya Rukhkyan**, Komitas: "Springtime...", 1965
14. **Gevork Grigoryan (Giotto)**, Komitas, 1965
15. **Gevork Grigoryan (Giotto)**, Woe for Komitas, 1965
16. **Gevork Grigoryan (Giotto)**, Charents Bidding Farewell to Komitas, 1974
17. **Hovhannes Zardaryan**, Komitas, 1951
18. **Mkrtych Sedrakyan**, Slaughter (The Year 1915), 1960
19. **Sargis Muradyan**, The Last Night. Komitas, 1956
20. **Simon Galstyan**, The Nation will Sing, 1960
21. **Sargis Muradyan**, Komitas: the Year 1915, 1965
22. **Sargis Muradyan**, Antuni (The Vagabond), 1969
23. **Grigor Khanjyan**, The First Song, 1963-1965
24. **Grigor Khanjyan**, Dream, 1963-1965
25. **Grigor Khanjyan**, Lyrical Song, 1963-1965
26. **Grigor Khanjyan**, Labor Song, 1963-1965
27. **Grigor Khanjyan**, Berlin (Crane), 1963-1965
28. **Grigor Khanjyan**, Wedding Song, 1963-1965
29. **Grigor Khanjyan**, Choirmaster, 1963-1965
30. **Grigor Khanjyan**, Slaughter, 1963-1965
31. **Grigor Khanjyan**, Derangement, 1963-1965
32. **Vahram Khachikyan**, Komitas, 1972
33. **Martiros Saryan**, Komitas, 1969
34. **Henrik Siravyan**, Komitas, the central part of the triptych, 1961
35. **Henrik Siravyan**, Komitas, undated
36. **Raphael Sargsyan, Hakob Hakobyan, Henrik Siravyan, Ashot Melkonyan**, fragment of a mural painting in the domical hall of the Theological Seminary of the Mother See of Holy Ejmiatzin, 1969
37. **Koryun Nikoghosyan**, Portrait of Komitas, 1969
38. **Dmitry Nalbandyan**, Vernatun (Attic), 1976
39. **Valentin Podpomogov**, Komitas, 1980
40. **Rudolf Khachatryan**, Komitas, 1988

41. **Rudolf Khachatryan**, Komitas, 1969
42. **Eduard Artzrunyan**, Komitas: Thoughts, 1986
43. **Karapet Geokchakyan (Geras)**, Komitas, 1995
44. **Henrik Elibekyan**, Komitas, 2015
45. **Henrik Elibekyan**, Komitas, 2015
46. **Ruben Arutchyan**, Komitas with the Cross, 2014
47. **Ariel (Harutyun) Ajemyan**, Post-Mortem Mask of Komitas, 1935
48. **Yervand Kochar**, Head of Komitas, 1970
49. **Yervand Kochar**, Monument to Komitas in Ejmiatzin, 1969
50. **Sergey (Sargis) Baghdasaryan**, Komitas, 1969
51. **Ghukas Chubaryan**, Komitas, 1971
52. **Ara Harutyunyan**, Burial Monument to Komitas in Yerevan, 1955
53. **Ara Harutyunyan**, Monument to Komitas in Yerevan, 1988
54. **Arto (Harutyun) Chakmakchyan**, Komitas, 1965
55. **Arto (Harutyun) Chakmakchyan**, Komitas the Poet, 1965
56. **Arto (Harutyun) Chakmakchyan**, Monument to Komitas in Detroit, 1980
57. **Arshavir Yeghiazaryan**, Monument to Komitas in Paris, 1995
58. **David Yerevantsi (Babayan)**, Monument to Komitas in Paris, 2003
59. **Samvel Ghazaryan**, Monument to Komitas in Quebec, 2008
60. **Levon Beybutyan**, Monument to Komitas in Saint-Petersburg, 2015

**ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ
ИЛЛЮСТРАЦИИ
ILLUSTRATIONS**

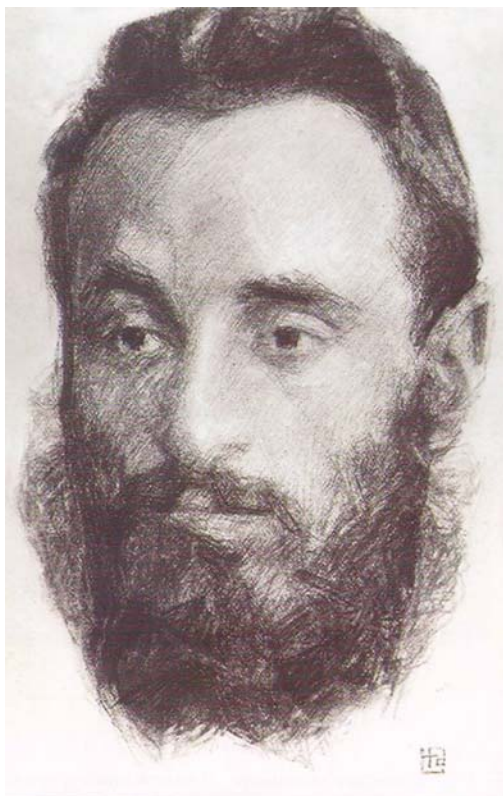
1. **Գևորգ Բաշինջաղյան**, Կոմիտասի դիմանկարը, անթվակիր
Геворк Башинджагян, Портрет Комитаса, без даты
Gevork Bashinjaghyan, Portrait of Komitas, undated

2. **Փանոս Թերլեմեզյան**, Կոմիտաս, 1913
Фанос Терлемезян, Комитас, 1913
Fanos Terlemezyan, Komitas, 1913

3. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտասն Էջմիածնի լճափին, անթվակիր
Егише Тадевосян, Комитас на берегу озера в Эчмиадзине, без даты
Yeghishe Tadevosyan, Komitas on the Lakeshore in Ejmiatzin, undated

4. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտասի դիմանկարը, անթվակիր
Егише Тадевосян, Портрет Комитаса, без даты
Yeghishe Tadevosyan, Portrait of Komitas, undated

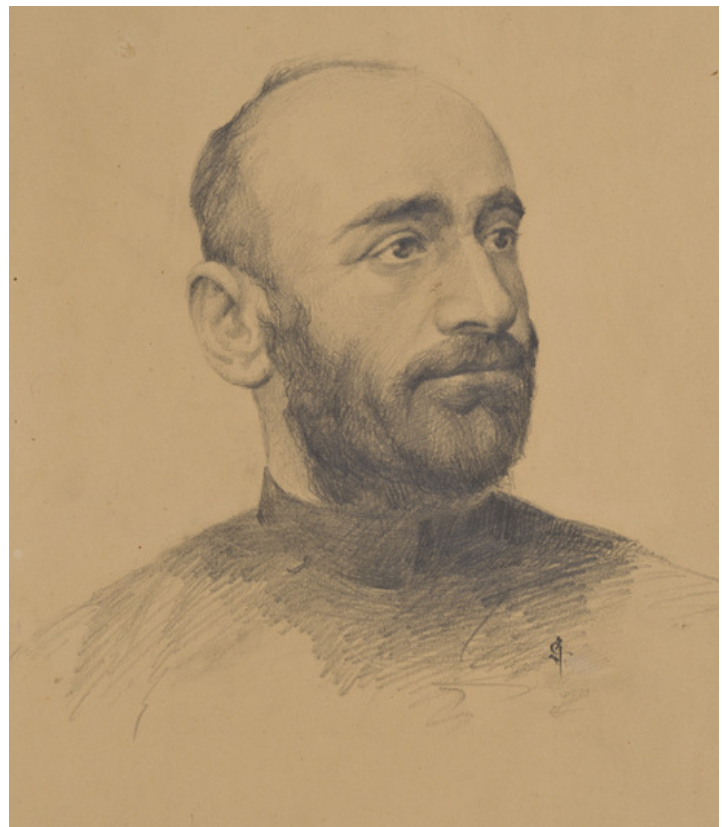
5. Եղիշե Թադևոսյան, Կոմիտաս, 1935
Егише Тадевосян, Комитас, 1935
Yeghishe Tadevosyan, Komitas, 1935

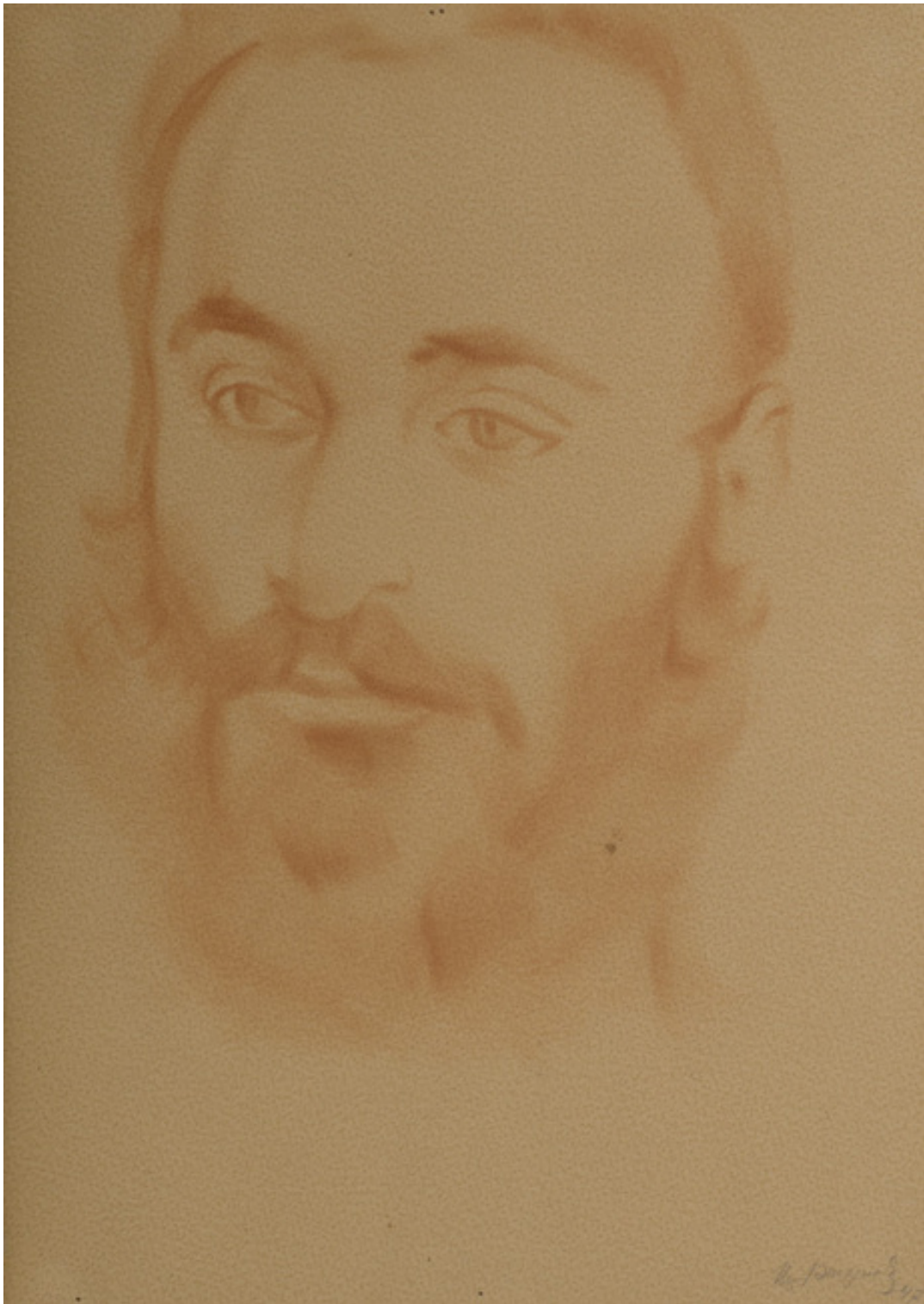
6. Եղիշե Թադևոսյան, Կոմիտաս, էտյուդ,
1903
Егише Тадевосян, Комитас, этюд, 1903
Yeghishe Tadevosyan, Komitas, study, 1903

7. **Եղիշե Թադևոսյան**, Կոմիտաս,
Էսքիզ, 1931
Егише Тадевосян, Комитас,
эскиз, 1931
Yeghishe Tadevosyan, Komitas,
sketch, 1931

8. **Հատիկ (Հրահատ) Գրիգորյան**,
Կոմիտասի դիմանկարը, անթվակիր
Атик (Граат) Григорян, Портрет
Комитаса, без даты
Hatik (Hrahahat) Grigoryan, Portrait of
Komitas, undated

9. Ստեփան Թարյան (Թարխարարյան), Կոմիտասի դիմանկարը, 1947
Степан Тарьян (Тархарарян), Портрет Комитаса, 1947
Stepan Taryan (Tarkhararyan), Portrait of Komitas, 1947

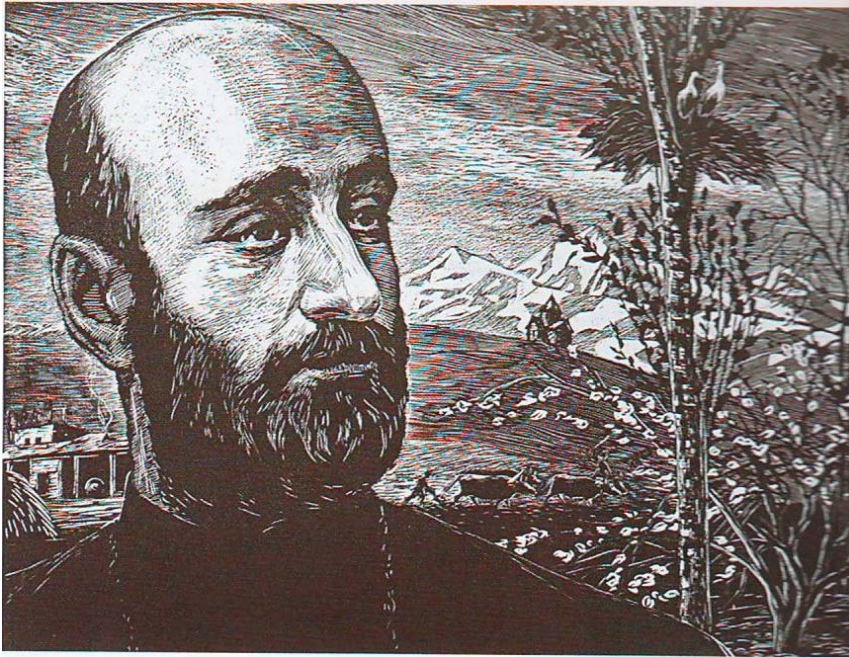
10. **Երվանդ Քոչար**, Կոմիտաս, 1946
Ерванд Кочар, Комитас, 1946
Yervand Kochar, Komitas, 1946

11. **Վեհիկ Տեր-Գրիգորյան**, Կոմիտասի
դիմանկարը, 1946
Вейк Тер-Григорян, Портрет Комитаса,
1946
Vehik Ter-Grigoryan, Portrait of Komitas,
1946

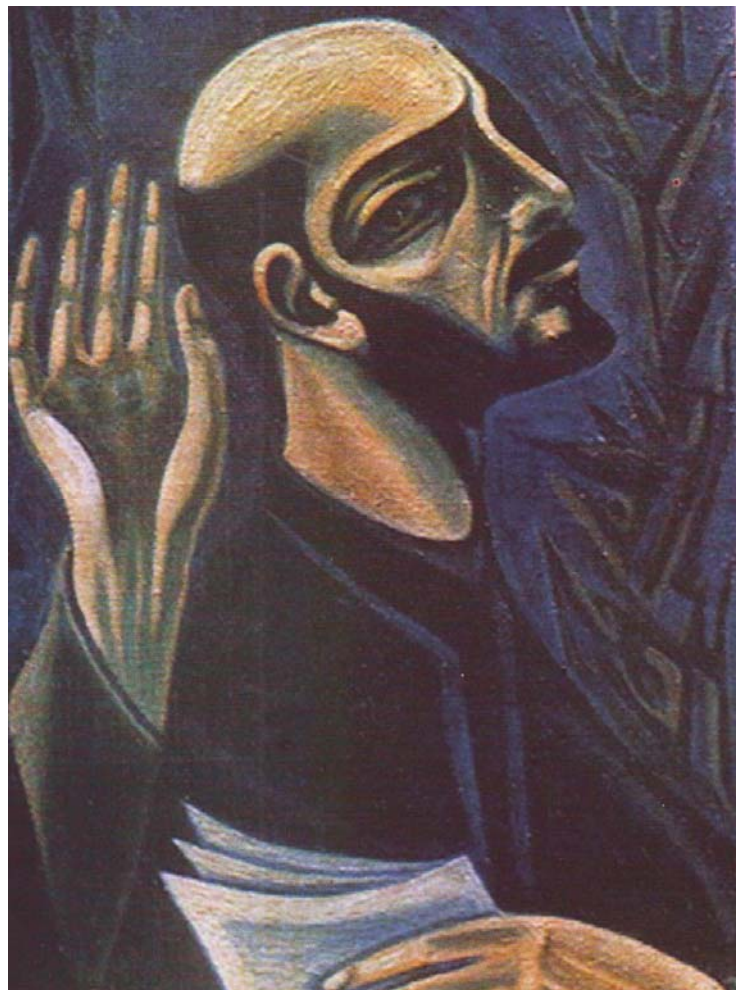
12. **Հրաչյա Ռուիսկյան**, Կոմիտասը
Փարիզում, 1947
Грaчья Рухкян, Комитас в Париже, 1947
Hrachya Rukhkyan, Komitas in Paris, 1947

13. **Հրաչյա Ռուֆսյան**,
Շոմիտա. «Գարունը...»,
1965

Грачья Рухкян, Комитас:
“Весна...”, 1965

Нрачя Рухкян,
Комитас: "Springtime...",
1965

14. **Վևորգ Գրիգորյան (Ջիոտտո)**,
Շոմիտա, 1965

Геворк Григорян (Джиотто),
Комитас, 1965

Gevork Grigoryan (Giotto),
Komitas, 1965

15. **Գևորգ Գրիգորյան (Ջիոտտո)**, Ողբ Կոմիտասի, 1965

Геворк Григорян (Джиотто), Плач по Комитасу, 1965

Gevork Grigoryan (Giotto), Woe for Komitas, 1965

16. **Գևորգ Գրիգորյան (Ջիոտտո)**, Չարենցի հրաժեշտը Կոմիտասին, 1974

Геворк Григорян (Джиотто), Прощание Чаренца с Комитасом, 1974

Gevork Grigoryan (Giotto), Charents Bidding Farewell to Komitas, 1974

17. Հովհաննես Ջարդարյան,
Կոմիտաս, 1951
Оганес Зардарян, Комитас,
1951
Hovhannes Zardaryan,
Komitas, 1951

18. Մկրտիչ Սեդրակյան, Եղեռն (1915 թվական), 1960
Мкртыч Седракян, Резня (1915 год), 1960
Mkrtych Sedrakyan, Slaughter (The Year 1915), 1960

19. **Սարգիս Մուրադյան,**
Վերջին գիշերը:
Կոմիտաս, 1956
Саргис Мурадян,
Последняя ночь.
Комитас, 1956
Sargis Muradyan, The
Last Night. Komitas,
1956

20. **Սիմոն Գալստյան,**
Ժողովուրդը կերգի, 1960
Симон Галстян, Народ
споет, 1960
Simon Galstyan, The Nation will
Sing, 1960

21. **Սարգիս Մուրադյան**, Կոմիտաս. 1915 թվական, 1965
Саргис Мурадян, Комитас: 1915 год, 1965
Sargis Muradyan, Komitas: the Year 1915, 1965

22. **Սարգիս Մուրադյան**, Անտունի, 1969
Саргис Мурадян, Антуни (Скиталец), 1969
Sargis Muradyan, Antuni (The Vagabond), 1969

23. **Գրիգոր Խանջյան**, Առաջին երգը, 1963-1965
Григор Ханджян, Первая песня, 1963-1965
Grigor Khanjyan, The First Song, 1963-1965

24. **Գրիգոր Խանջյան**, Երազ, 1963-1965
Григор Ханджян, Мечта, 1963-1965
Grigor Khanjyan, Dream, 1963-1965

25. **Գրիգոր Խանջյան**, Քնարական երգ,
1963-1965

Григор Ханджян, Лирическая песня,
1963-1965

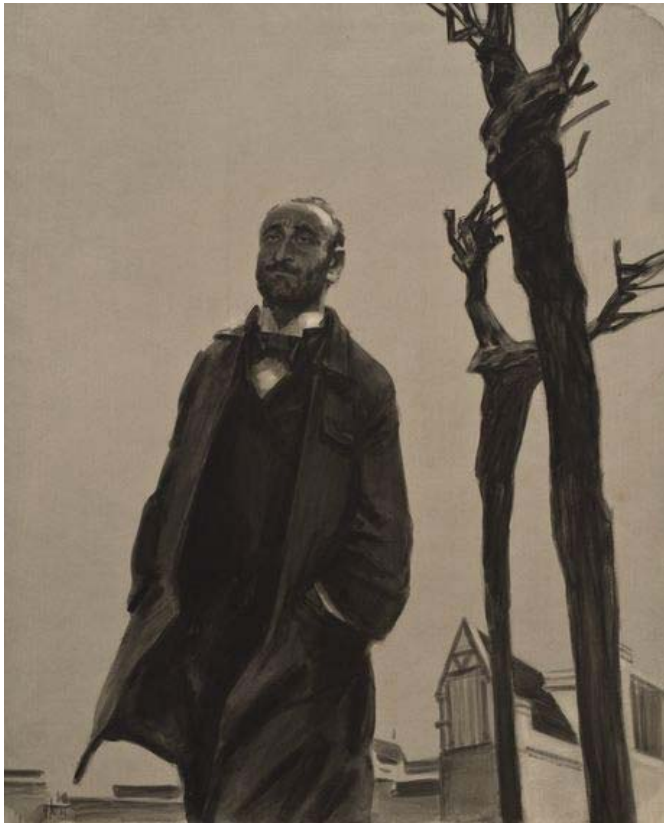
Grigor Khanjyan, Lyrical Song, 1963-1965

26. **Գրիգոր Խանջյան**,
Աշխատանքային երգ, 1963-1965

Григор Ханджян, Трудовая песня,
1963-1965

Grigor Khanjyan, Labor Song,
1963-1965

27. **Գրիգոր Խանձյան**, Բեռլին (Շուռնկ),
1963-1965

Григор Ханджян, Берлин (Журавушка),
1963-1965

Grigor Khanjyan, Berlin (Crane), 1963-
1965

28. **Գրիգոր Խանձյան**, Հարսանեկան
երգ, 1963-1965

Григор Ханджян, Свадебная песня,
1963-1965

Grigor Khanjyan, Wedding Song,
1963-1965

29. **Գրիգոր Խաչատրյան**, Խմբավար, 1963- 1965

Григор Ханджян, Хормейстер, 1963-1965

Grigor Khanjyan, Choirmaster, 1963-1965

30. **Գրիգոր Խաչատրյան**, Եղեռն, 1963-1965

Григор Ханджян, Резня, 1963-1965

Grigor Khanjyan, Slaughter, 1963-1965

31. **Գրիգոր Խանճյան**, Մթաճնում, 1963-1965

Григор Ханджян, Помрачение, 1963-1965

Grigor Khanjyan, Derangement, 1963-1965

32. **Վահրամ Խաչիկյան**, Կոմիտաս, 1972

Ваграм Хачикян, Комитас, 1972

Vahram Khachikyan, Komitas, 1972

33. **Մարտիրոս Սարյան**, Կոմիտաս, 1969
Мартiros Сарьян, Комитас, 1969
Martiros Saryan, Komitas, 1969

34. **Հենրիկ Սիրավյան**, Կոմիտաս,
Եռապատկերի
կենտրոնական մասը, 1961
Генрих Сиравян, Комитас, центральная часть
триптиха, 1961
Henrik Siravyan, Komitas, the central part of
the triptych, 1961

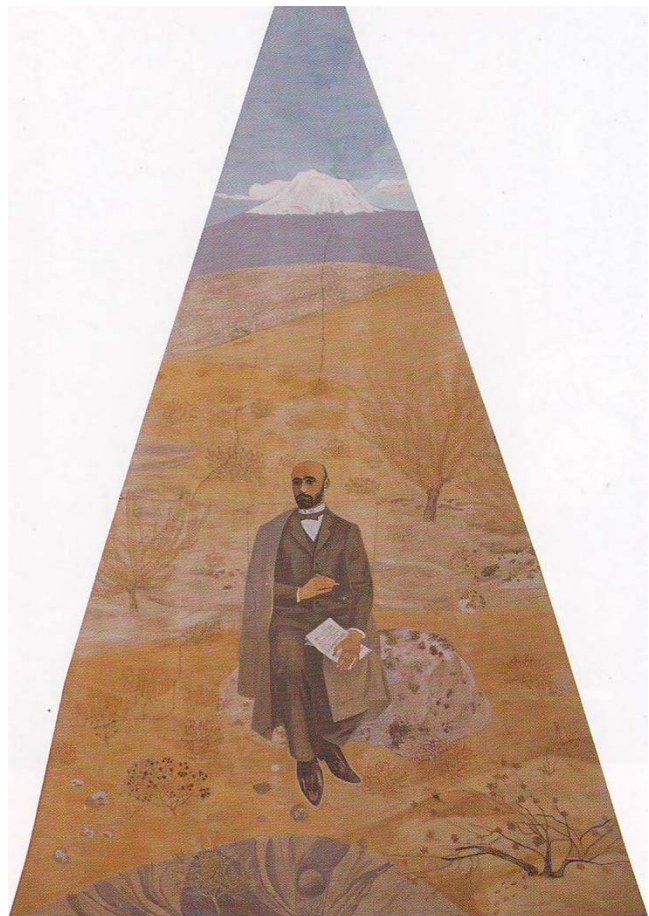

35. **Հենրիկ Սիրավյան**,
Կոմիտաս, անթվակիր
Генрих Сиравян,
Комитас, без даты
Henrik Siravyan,
Komitas, undated

36. **Ռաֆայել Սարգսյան, Հակոբ Հակոբյան, Հենրիկ Սիրավյան, Աշոտ Մելքոնյան**,
հատված Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան
հոգևոր ճեմարանի գմբեթավոր դահլիճի
որմնանկարից, 1969

Рафаэл Саргсян, Акоп Акопян, Генрих Сиравян, Ашот Мелконян,
фрагмент
росписи купольного зала Духовной
семинарии Первопрестольного Святого
Эчмиадзина, 1969

Raphael Sargsyan, Hakob Hakobyan, Henrik Siravyan, Ashot Melkonyan,
fragment of a mural painting in the domical
hall of the Theological Seminary of the
Mother See of Holy Ejmiatzin, 1969

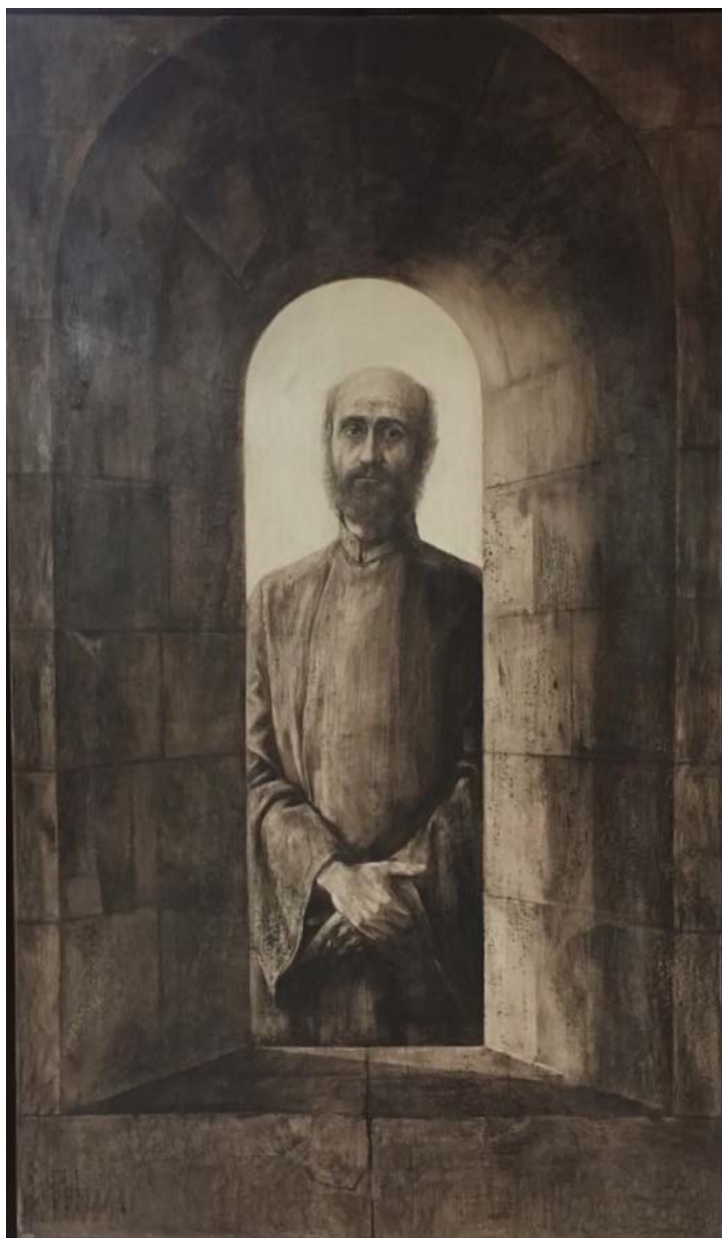
37. **Կորյուն Նիկողոսյան,**
Կոմիտասի դիմանկարը,
1969
Корюн Никогосян,
Портрет Комитаса, 1969
Coryun Nikoghosyan,
Portrait of Komitas, 1969

38. **Դմիտրի Նալբանդյան,** Վերնատուն, 1976
Дмитрий Налбандян, Вернатун (Мансарда), 1976
Dmitry Nalbandyan, Vernatun (Attic), 1976

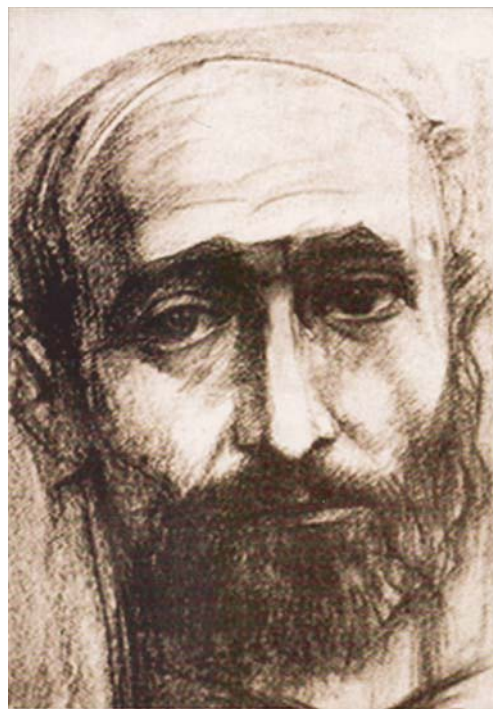

39. Վալենտին Պոդպոմոգով, Կոմիտաս, 1980
Валентин Подпомогов, Комитас, 1980
Valentin Podpomogov, Komitas, 1980

40. Ռուդոլֆ Խաչատրյան, Կոմիտաս, 1988

Рудольф Хачатрян, Комитас, 1988
Rudolf Khachatryan, Komitas, 1988

41. Ռուդոլֆ Խաչատրյան, Կոմիտաս, 1969
Рудольф Хачатрян, Комитас, 1969
Rudolf Khachatryan, Komitas, 1969

42. **Էդուարդ Արծրունյան**, Կոմիտաս. Իտիեր, 1986

Эдуард Арцрунյан, Комитас: думы, 1986

Eduard Artzrunyan, Komitas: Thoughts, 1986

43. **Շարապետ Գյուկչակյան (Գերաս)**, Կոմիտաս, 1995

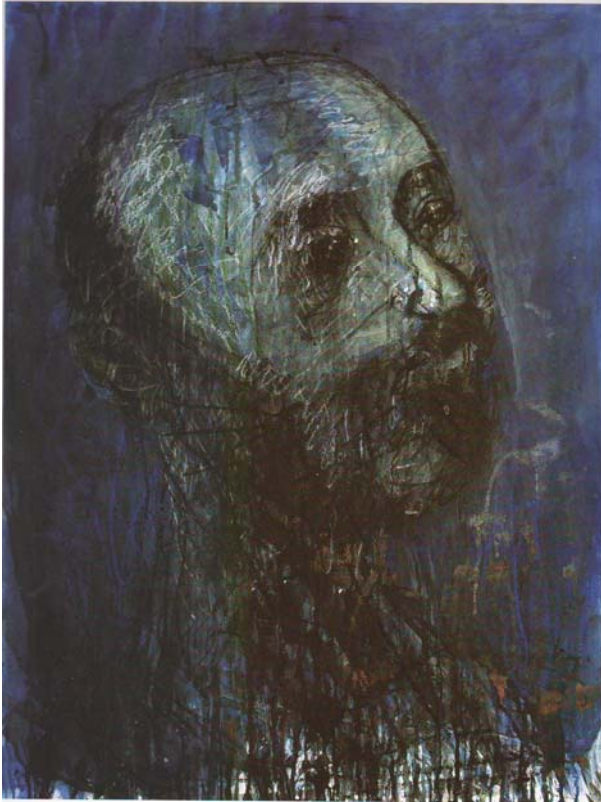
Карпет Геокчакян (Герас),

Комитас, 1995

Карпет Геокчакуян (Geras),

Komitas, 1995

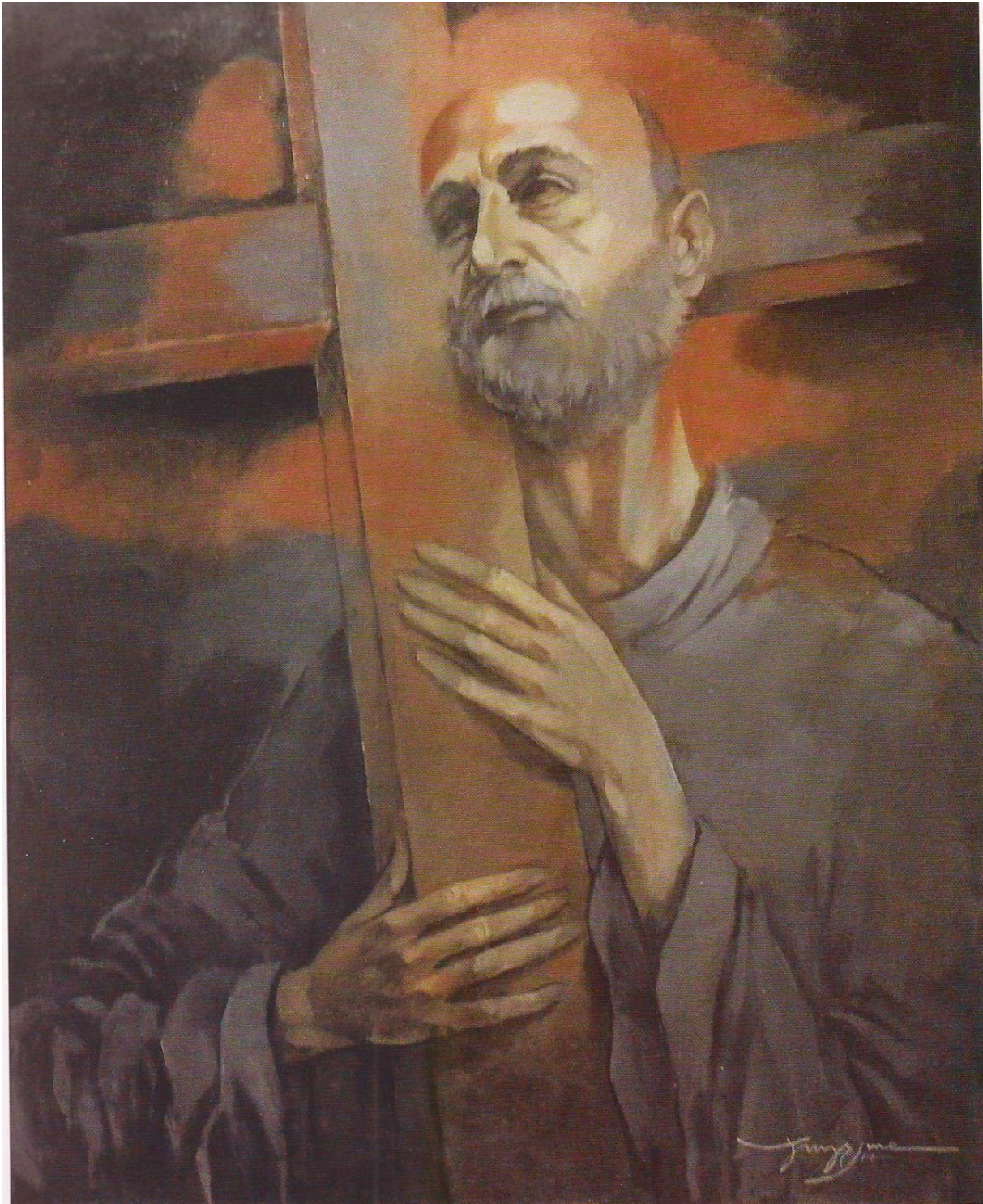

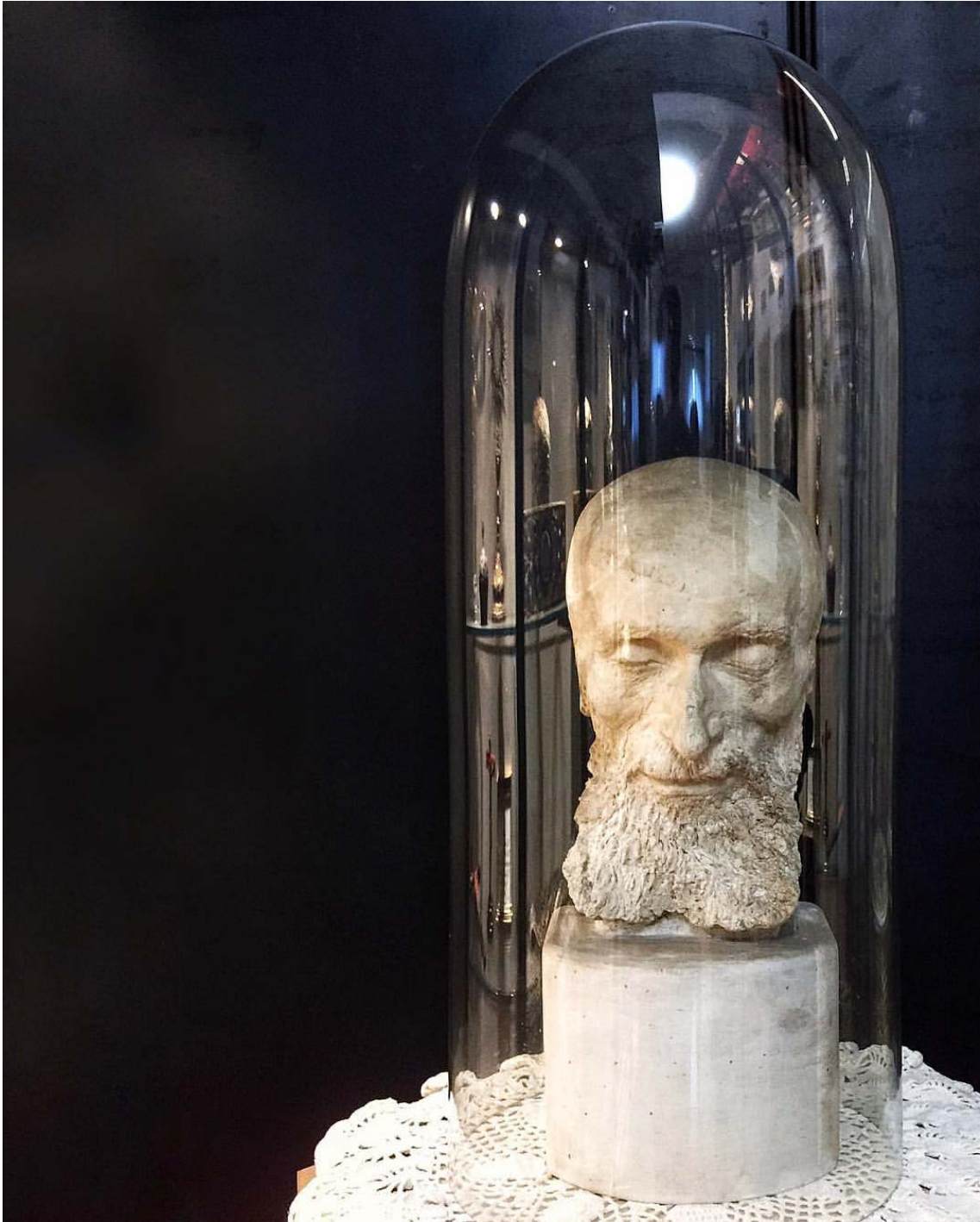
44. Հենրիկ Էլիբեկյան, Կոմիտաս, 2015
Генрих Элибекян, Комитас, 2015
Henrik Elibekyan, Komitas, 2015

45. Հենրիկ Էլիբեկյան, Կոմիտաս, 2015
Генрих Элибекян, Комитас, 2015
Henrik Elibekyan, Komitas, 2015

46. Ռուբեն Արուտչյան, Կոմիտասը՝ խաչը ձեռքին, 2014
Рубен Арутчян, Комитас с крестом, 2014
Ruben Arutchyan, Komitas with the Cross, 2014

47. Արիել (Հարություն) Աճեմյան, Կոմիտասի մահադիմակը, 1935
Ариэль (Арутюн) Аджемян, Посмертная маска Комитаса, 1935
Ariel (Harutyun) Ajemyan, Post-Mortem Mask of Komitas, 1935

48. **Երվանդ Քոչար**, Կոմիտասի գլխաքանդակը, 1970
Ерванд Кочар, Голова Комитаса, 1970
Yervand Kochar, Head of Komitas, 1970

49. **Երվանդ Քոչար**, Կոմիտասի հուշարձանը Էջմիածնում, 1969
Ерванд Кочар, Памятник Комитасу в Эчмиадзине, 1969
Yervand Kochar, Monument to Komitas in Ejmiatzin, 1969

50. **Սերգեյ (Սարգիս) Բաղդասարյան,**
Կոմիտաս, 1969
Сергей (Саргис) Багдасарян, Комитас,
1969
Sergey (Sargis) Baghdasaryan, Komitas,
1969

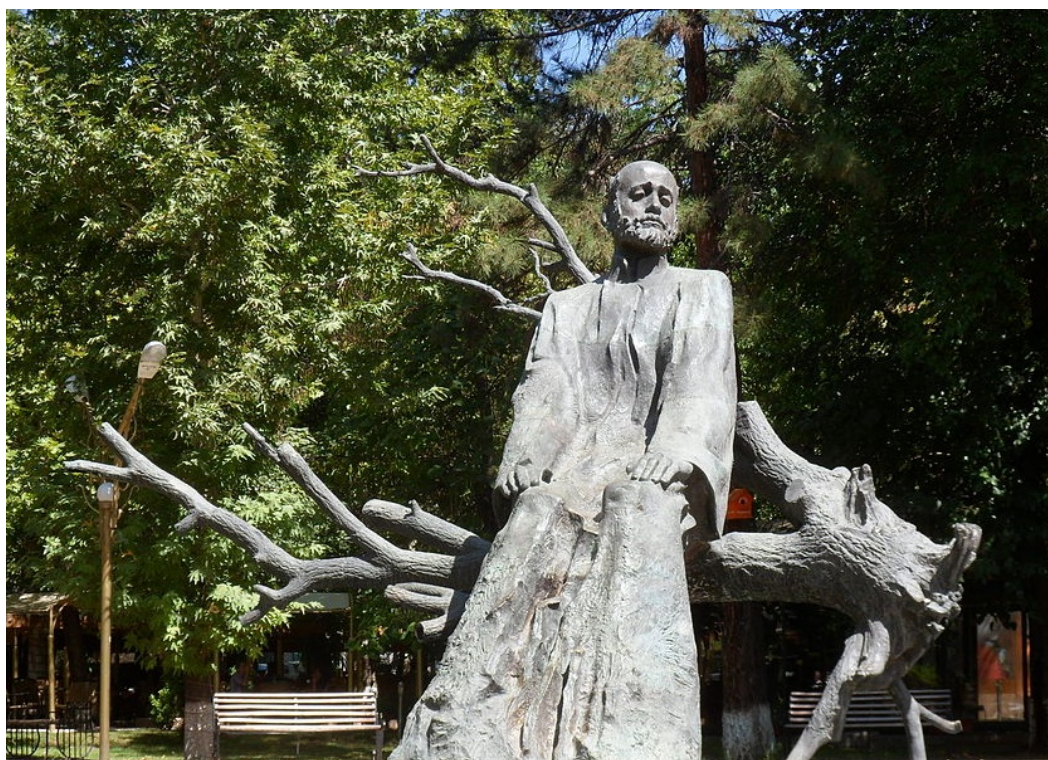
51. **Ղուկաս Չոբարյան,** Կոմիտաս, 1971
Гукас Чубарян, Комитас, 1971
Ghukas Chubaryan, Komitas, 1971

52. **Արա Հարությունյան**, Կոմիտասի մահարձանը Երևանում, 1955

Ара Арутюнян, Надгробный памятник Комитасу в Ереване, 1955

Ara Harutyunyan, Burial Monument to Komitas in Yerevan, 1955

53. **Արա Հարությունյան**, Կոմիտասի հուշարձանը Երևանում, 1988

Ара Арутюнян, Памятник Комитасу в Ереване, 1988

Ara Harutyunyan, Monument to Komitas in Yerevan, 1988

54. Արտո (Հարություն) Չակմաքչյան, Կոմիտաս, 1965
Arto (Arutjun) Chakmakchyan, Komitas, 1965
Arto (Harutyun) Chakmakchyan, Komitas, 1965

55. Արտո (Հարություն) Չակմաքչյան,
Կոմիտաս-բանաստեղծ, 1965
Arto (Arutjun) Chakmakchyan,
Komitas-poet, 1965
Arto (Harutyun) Chakmakchyan,
Komitas the Poet, 1965

56. Արտո (Հարություն) Չակմաքչյան, Կոմիտասի հուշարձանը Դետրոյթում, 1980

Арто (Арутюн) Чакмакчян, Памятник Комитасу в Детройте, 1980

Arto (Harutyun) Chakmakchyan, Monument to Komitas in Detroit, 1980

57. Արշավիր Եղիազարյան, Կոմիտասի հուշարձանը Փարիզում, 1995

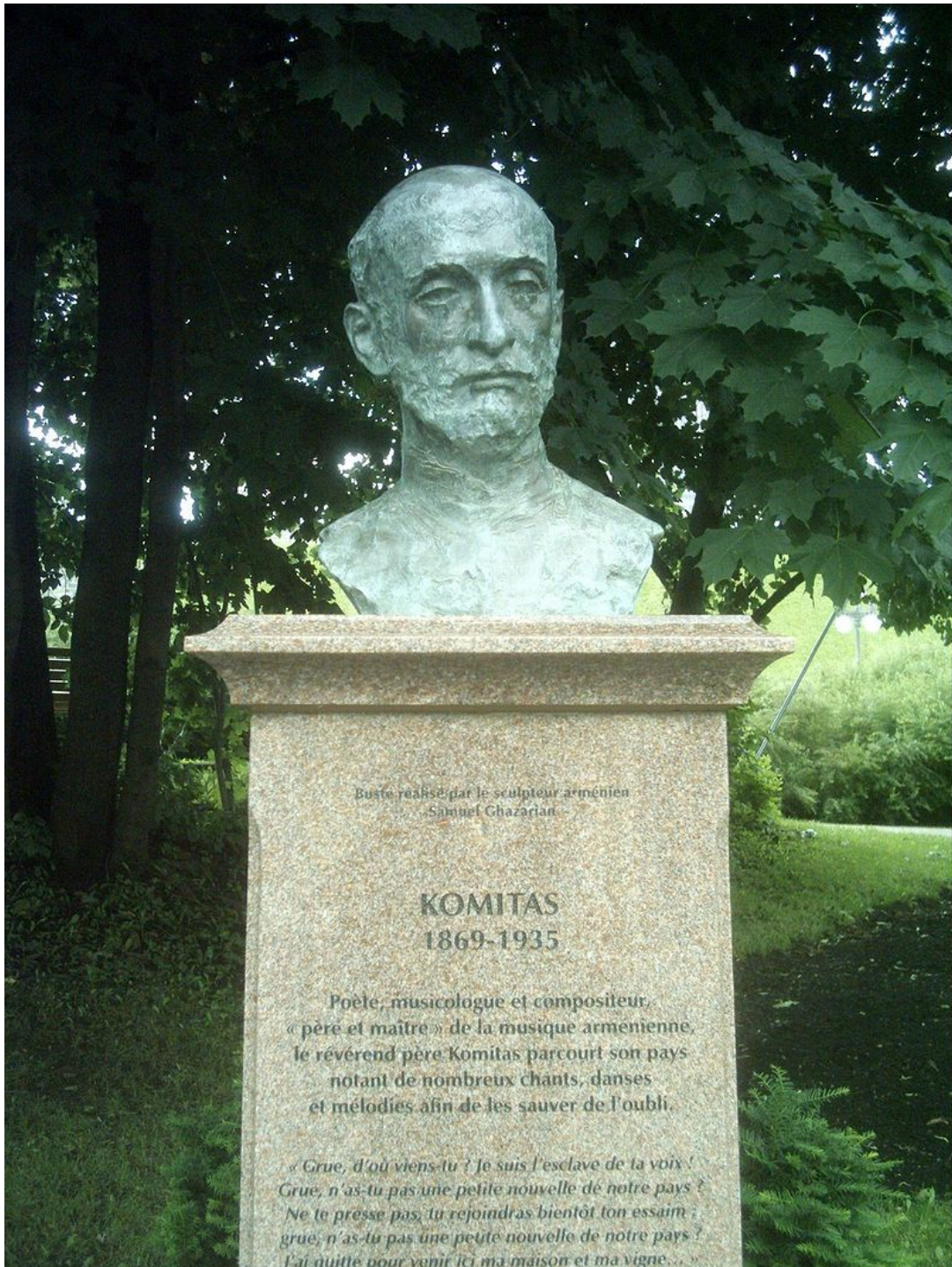
Аршавир Егиазарян, Памятник

Комитасу в Париже, 1995

Arshavir Yeghiazaryan, Monument to Komitas in Paris, 1995

58. **Դավիթ Երևանցի (Բաբայան)**, Կոմիտասի հուշարձանը Փարիզում, 2003
Давид Ереванци (Бабаян), Памятник Комитасу в Париже, 2003
David Yerevantsi (Babayan), Monument to Komitas in Paris, 2003

59. **Սամվել Ղազարյան**, Կոմիտասի հուշարձանը Քվեբեկում, 2008
Самвел Казарян, Памятник Комитасу в Квебеке, 2008
Samvel Ghazaryan, Monument to Komitas in Quebec, 2008

60. **Լևոն Բեյբության**, Կոմիտասի հուշարձանը Սանկտ Պետերբուրգում, 2015
Левон Бейбутян, Памятник Комитасу в Санкт-Петербурге, 2015
Levon Beubutyun, Monument to Komitas in Saint-Petersburg, 2015

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

**ԿՈՄԻՏԱՍԸ ՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԱԶՔԵՐՈՎ
(Կոմպոզիտորի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)**

АРАРАТ АГАСЯН

**КОМИТАС ГЛАЗАМИ АРМЯНСКИХ ХУДОЖНИКОВ И СКУЛЬПТОРОВ
(К 150-летию со дня рождения композитора)**

ARARAT AGHASYAN

**KOMITAS AS SEEN BY ARMENIAN ARTISTS AND SCULPTORS
(On the 150th Anniversary of composer's birthday)**

Խմբագիր՝ Ազատուհի Սահակյան
Ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունները՝ Սվետլանա Մարդանյանի
Կազմի ձևավորումը՝ արվեստագիտության թեկնածու Մարտին Հարությունյանի
Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Վերա Պապյանի

Հրատ. պատվեր N 965
Ստորագրված է տպագրության՝ 09.09. 2019թ.:
Չափսը՝ 64x90 1/8 տպագր. 5,5 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: